



ВИЩИЙ СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ СУД УКРАЇНИ З РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ І КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ

вул. П. Орлика, 4-а, м. Київ, 01043

№ 24-753/0/4-13
від 16.05.2013

**Головам апеляційних
судів областей, міст Києва
та Севастополя,
Апеляційного суду
Автономної Республіки Крим**

Про судову практику розгляду
цивільних справ про спадкування

01 березня 2013 року на засіданні пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ було обговорено та взято до відома інформацію про узагальнення судової практики розгляду цивільних справ про спадкування.

У зв'язку із цим надсилаємо витяг із зазначеного узагальнення.

1. Спадкові відносини в Україні регулюються Цивільним кодексом України 2003 року (ЦК), законами України «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», іншими законами та підзаконними нормативними актами, як нормами матеріального та процесуального права.

При розгляді справ про спадкування суди мають встановлювати:

- місце відкриття спадщини;
- коло спадкоємців, які прийняли спадщину;
- законодавство, яке підлягає застосуванню щодо правового режиму спадкового майна та часу відкриття спадщини у випадку, якщо спадщина відкрилась до 01 січня 2004 року або ж спадкодавець проживав в іншій державі, спадкоємець є іноземним громадянином та проживає в іншій державі, а спадкове майно знаходиться на території України.

Обставини, які входять до предмета доказування (ч. 1 ст. 179 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК)) у зазначеній категорії справ, можна встановити лише при дослідженні документів, наявних у спадковій справі. Належними доказами щодо фактів, які необхідно встановити для вирішення спору про право спадкування, є копії документів відповідної спадкової справи, зокрема, поданих заяв про прийняття спадщини, виданих свідоцтв про право на спадщину, довідок житлово-експлуатаційних організацій, сільських, селищних рад за місцем проживання спадкодавця.

Слід звернути увагу на наявність у матеріалах справи обґрунтованої постанови про відмову нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії, зокрема, відмови у видачі свідоцтва про право на спадщину.

У випадках, коли щодо отримання доказів у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, є складнощі, суд за їх клопотанням зобов'язаний витребувати такі докази (ч. 1 ст. 137 ЦПК).

У разі якщо особи, які беруть участь у справі, не заявляють клопотання про витребування доказів, зокрема, копій документів із спадкової справи, обов'язком суду на підставі ч. 4 ст. 10 ЦПК є роз'яснення наслідків невчинення такої процесуальної дії.

Запит суду до нотаріальної контори має стосуватись документів щодо обставин, які підлягають встановленню судом, зокрема, це відомості про осіб, які звертались до нотаріальної контори із заявами про прийняття спадщини, яким видано свідоцтва про право на спадщину, свідоцтво про право на частку в спільному майні подружжя тощо.

Вирішуючи питання про те, чи підлягають розгляду судом справи про право на спадкування без попереднього звернення особи до нотаріальної контори для оформлення права на спадщину та відмови нотаріуса в оформленні права на спадщину, судам потрібно враховувати наступне.

Главою 86 ЦК, а також спеціальним законодавством, зокрема Законом України «Про нотаріат», підзаконними нормативними актами, визначено нотаріальний порядок оформлення права на спадщину, що відповідає встановленій законодавством сукупності функцій, притаманній юрисдикційній діяльності судів та нотаріусів. Це знайшло також підтвердження у п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику в справах про спадкування» (далі – ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7).

Відмова у відкритті провадження у справі (п. 1 ч. 2 ст. 122 ЦПК) або закриття провадження у справі (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК) не допускається з огляду на вичерпний перелік підстав вчинення таких процесуальних дій, визначених ЦПК.

Судам потрібно брати до уваги, що спори про спадкування підлягають розгляду судами виключно у порядку цивільного судочинства. Відмова у відкритті провадження у справі (п. 1 ч. 2 ст. 122 ЦПК) або закриття провадження у справі (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК) з тих підстав, що заява не підлягає розгляду у порядку цивільного судочинства, не відповідають зазначеним вимогам процесуального законодавства. Постановлення ухвали про закриття провадження у справі без зазначення, до юрисдикції якого суду віднесено розгляд таких справ, суперечить також вимогам ст. 206 ЦПК.

Отже, у разі якщо відсутність умов для одержання в нотаріальній конторі свідоцтва про право на спадщину не підтверджена належними доказами, а саме відмовою нотаріуса у видачі свідоцтва про право на спадщину, це може бути підставою для відмови у позові, а не відмови у відкритті провадження у справі (п. 1 ч. 2 ст. 122 ЦПК), закриття провадження у справі (п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК) або залишення позовної заяви без розгляду (ст. 207 ЦПК).

Суди по різному тлумачать пункти 4, 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК та необґрунтовано застосовують правила книги шостої ЦК до спадкових правовідносин, які виникли до набрання чинності ЦК 2003 року, та не враховують роз'яснення, які містяться в абз. 3 п. 1 ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7.

Судам слід звернути увагу, що на час відкриття спадщини в період чинності ЦК УРСР його нормами було передбачено певні дії, які свідчили про прийняття спадщини, у тому числі прийняття спадщини шляхом вступу у володіння та управління спадковим майном (фактичне прийняття спадщини). Пунктом 5 ч. 1 ст. 555 ЦК УРСР було встановлено, що спадкове майно за правом спадкоємства переходить до держави, якщо жоден із спадкоємців не прийняв спадщину. ЦК УРСР не обмежувався строк для отримання свідоцтва про право на спадщину за законом або заповітом, у тому числі й для держави. Тому якщо упродовж встановленого шестимісячного строку ніхто зі спадкоємців за законом або за заповітом не прийняв спадщину, вважається, що спадщина переходить до держави.

Отже, норми п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК, згідно з якими цей ЦК застосовується також до спадщини, яка відкрилася, але не була прийнята ніким з спадкоємців до набрання чинності цим Кодексом, слід розуміти таким чином, що правила книги шостої ЦК може бути застосовано лише до спадщини, яка відкрилася після 01 липня 2003 року і не була прийнята ніким зі спадкоємців, право на спадкування яких виникло відповідно до норм статей 529 – 531 ЦК УРСР.

При вирішенні спорів про спадкування, спадщина по яких відкрилась і була прийнята до 01 січня 2004 року, не допускається застосування судами норм ЦК 2003 року, а застосуванню підлягають норми законодавства, чинного на час відкриття спадщини, зокрема ЦК УРСР.

У випадку, коли особи прийняли спадщину шляхом фактичних дій (вступ в управління та володіння спадковим майном), але не оформили права на спадщину, обґрунтованою є відмова суду в задоволенні позову про встановлення додаткового строку для прийняття спадщини, оскільки в цьому випадку підстави для пред'явлення позову та спір з приводу спадщини відсутні.

Особи, які мали право на обов'язкову частку в спадщині на підставі ст. 535 ЦК УРСР, у тому числі й утриманці померлого, проте не здійснили дій, що свідчать про прийняття спадщини (ст. 549 ЦК УРСР), можуть звернутися з позовом про продовження строку для прийняття спадщини (ст. 550 ЦК УРСР).

У разі продовження строку для прийняття спадщини та визнання права власності на спадкове майно за позовом осіб, які мають право спадкування за законом відповідно до статей 529–531, 535 ЦК УРСР, спадкування спадкоємцями за законом третьої, четвертої та п'ятої черг (статті 1263–1265 ЦК) та визначення судом додаткового строку для прийняття спадщини зазначеними категоріями осіб не допускається.

Якщо спадщина відкрилась після 01 липня 2003 року та не була прийнята ніким зі спадкоємців, що мають право спадкування на підставі ЦК УРСР, право спадкування виникає також у спадкоємців за законом третьої, четвертої та

п'ятої черг («нових черг») відповідно до статей 1263–1265 ЦК. Позовні вимоги таких осіб про визначення додаткового строку для прийняття спадщини підлягають задоволенню відповідно до встановлених обставин.

У такому разі право прийняти спадщину в особи, яка є спадкоємцем за законом третьої, четвертої та п'ятої черг (статті 1263–1265 ЦК), здійснюється у строки, встановлені ч. 2 ст. 1270 ЦК. В разі пропуску зазначених строків такі спадкоємці можуть звернутися з позовом про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини.

Із метою єдності правозастосовної практики і уникнення колізій щодо спадкування державою (ст. 555 ЦК УРСР) та переходу спадщини, визнаної судом відумерлою, у власність територіальної громади (ст. 1277 ЦК), правила абз. 2 п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК слід застосовувати, якщо спадщина відкрилась після 01 липня 2003 року, проте не була прийнята ніким зі спадкоємців, що мають право спадкування відповідно до норм ЦК УРСР. Таким чином, вплив однорічного строку, встановленого ч. 2 ст. 1277 ЦК та абз. 2 п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК, може підлягати обчисленню, починаючи не раніше 01 липня 2003 року.

Позови органів прокуратури в інтересах держави про передачу спадкового майна у власність держави щодо спадщини, яка відкрилась у період після 01 січня 2003 року до 01 липня 2003 року, підлягають задоволенню відповідно до встановлених судом обставин справи.

Помилковою є практика тих судів, які в порушення засад диспозитивності цивільного судочинства (ст. 11 ЦПК) залишають без руху позовні заяви, у яких, на думку суду, неправильно визначено відповідача (наприклад, виконком місцевої ради, нотаріальна контора, бюро технічної інвентаризації (БТІ), територіальні органи Міністерства юстиції України), і надають додатковий строк позивачеві для усунення недоліків.

У разі пред'явлення позову до неналежного відповідача суд за клопотанням позивача, не припиняючи розгляду справи, замінює первісного відповідача належним відповідачем, якщо позов пред'явлено не до тієї особи, яка має відповідати за позовом, або залучає до участі у справі іншу особу як співвідповідача (ст. 33 ЦПК).

Якщо позивач не заявляє клопотання про заміну неналежного відповідача, суд повинен відмовляти у задоволенні позову.

Щодо визнання особи такою, що прийняла спадщину, зокрема в спорах про визначення додаткового строку для прийняття спадщини, у випадках, коли спадкоємці постійно проживали разом зі спадкодавцем, проте зареєстровані за іншою адресою, судам слід враховувати таке.

Місцем проживання фізичної особи згідно з ч. 1 ст. 29 ЦК є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово.

Місце проживання необхідно відрізнити від місця перебування фізичної особи, тобто того місця, де вона не проживає, а тимчасово знаходиться.

Заяви про встановлення факту постійного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини в порядку окремого провадження підлягають задоволенню судом, якщо у паспорті спадкоємця відсутня відмітка про місце реєстрації особи.

У випадках якщо встановлено, що спадкоємець прийняв спадщину у порядку ч. 3 ст. 1268 ЦК, суди не повинні задовольняти вимоги про визначення додаткового строку для прийняття спадщини.

Підсудність справ про спадкування визначається за правилами ст. 109 ЦПК. Позови щодо права спадкування за загальними правилами підсудності подаються до суду за місцем проживання (знаходження) відповідача, за винятком позовів щодо нерухомого спадкового майна, які подаються до суду за місцезнаходженням цього майна. Відповідно до ч. 1 ст. 114 ЦПК позови, що виникають з приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Згідно із ч. 3 ст. 114 ЦПК позови кредиторів спадкодавця, що подаються до прийняття спадщини спадкоємцями, пред'являються за місцезнаходженням спадкового майна або основної його частини.

Питання процесуального правонаступництва у справах про спадкування, зокрема у спорах про визначення додаткового строку для прийняття спадщини, у спорах про визнання права спадкування на нерухоме майно, визнання заповіту недійсним, повинно вирішуватися судом з урахуванням змісту норм статей 1218, 1219, 1276 ЦК.

Так, ухвалою Жидачівського районного суду Львівської області від 03 лютого 2010 року закрито провадження у справі за позовом Ч.Т.М. до територіальної громади Ходорівської міської ради про визначення додаткового строку для прийняття спадщини у зв'язку зі смертю позивачки, а спірні правовідносини не допускають правонаступництва.

За матеріалами справи Ч.Т.М. звернулася до суду із позовом про визначення додаткового строку для прийняття спадщини після смерті її матері, але до вирішення цього питання померла. Спадкоємцем Ч.Т.М. є її син Ч.Б.Л.

Скасувавши ухвалу районного суду, суд апеляційної інстанції зазначив, що відповідно до ст. 37 ЦПК у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни боржника чи кредитора у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії цивільного процесу.

При цьому суд послався на статті 1218, 1219 ЦК як на підставу матеріального правонаступництва, оскільки позов Ч.Т.М. стосувався майнових прав, які переходять на спадкоємців.

Процесуальне правонаступництво у спорах про визначення додаткового строку для прийняття спадщини ґрунтується також на нормах ст. 1276 ЦК, відповідно до якої якщо спадкоємець за заповітом або за законом помер після відкриття спадщини і не встиг її прийняти, право на прийняття належної йому

частки спадщини, крім права на прийняття обов'язкової частки у спадщині, переходить до його спадкоємців (спадкова трансмісія).

При розгляді справ про визнання права власності на спадкове нерухоме майно у випадках, якщо спадщина прийнята, проте спадкоємцем не було одержано свідоцтво про право на спадщину (ст. 1297 ЦК) або не здійснено державну реєстрацію права на спадщину (ст. 1299 ЦК), слід брати до уваги, що законодавець розмежовує поняття «виникнення права на спадщину» та «виникнення права власності на нерухоме майно, що входить до складу спадщини», і пов'язує із виникненням цих майнових прав різні правові наслідки.

Відповідно до норм ч. 5 ст. 1268 ЦК незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини та згідно із ч. 3 ст. 1296 ЦК відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця права на спадщину.

Статтею 1297 ЦК встановлено обов'язок спадкоємця звернутися за свідоцтвом про право на спадщину на нерухоме майно. Проте нормами цієї статті, так само як й іншими нормами цивільного права, не визначено правових наслідків недотримання такого обов'язку у виді втрати права на спадщину.

Виникнення у спадкоємця права на спадщину, яке пов'язується з її прийняттям, як майнового права зумовлює входження права на неї до складу спадщини після смерті спадкоємця, який не одержав свідоцтва про право на спадщину (статті 1296, 1297 ЦК) та не здійснив його державної реєстрації (ст. 1299 ЦК).

Якщо спадщина відкрилась у період чинності ЦК УРСР, застосовуванню підлягають норми ЦК УРСР про належність спадщини спадкоємцеві з часу відкриття спадщини незалежно від оформлення права на спадщину.

2. При вирішенні спорів про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини судам слід звертати увагу на час відкриття спадщини та дію актів цивільного законодавства відповідно до п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК.

Судам необхідно розмежовувати пропуск строку для прийняття спадщини, прийняття спадщини особами, які постійно проживали зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, прийняття спадщини шляхом вступу у володіння та управління спадковим майном (ст. 549 ЦК УРСР).

Якщо спадщина відкрилась після 01 січня 2004 року, суди не повинні задовольняти вимоги про встановлення факту прийняття спадщини шляхом вступу в управління чи володіння спадковим майном або задовольняти позови про визнання права власності на спадкове майно із зазначених підстав.

Суди також не повинні задовольняти позови про визначення додаткового строку для прийняття спадщини після смерті спадкодавців, які померли до 01 січня 2004 року, і спадщина прийнята кимось із спадкоємців, у тому числі шляхом вступу в управління та володіння спадковим майном (ст. 549 ЦК УРСР) або перейшла до держави на підставі ст. 555 ЦК УРСР.

Передбачений ст. 549 ЦК УРСР шестимісячний строк для прийняття спадщини може бути продовжений судом за заявою заінтересованої особи при доведеності поважності причин його пропуску. У разі продовження зазначеного строку суд одночасно вирішує питання про визнання за позивачем права на належне йому майно, що збереглося в натурі, або на грошові суми, коли воно реалізоване. Така практика узгоджується із роз'ясненнями, що містяться в пунктах 3, 4 ППВСУ від 24 червня 1983 року № 4 «Про практику розгляду судами України справ про спадкування».

Відповідно до ст. 548 ЦК УРСР та ст. 1268 ЦК не допускається прийняття спадщини з умовою чи із застереженням, а тому зі змісту цих норм вбачається, що спадкоємець приймає (або не приймає) спадщину в повному обсязі. З огляду на вищевикладене відсутні передбачені законом підстави для задоволення таких позовів щодо визначення додаткового строку для прийняття спадщини, коли із матеріалів справи вбачається, що спадкоємець вже прийняв спадщину, а подекуди навіть має свідоцтво про право на спадщину на інше майно.

За змістом норм статей 1268–1269 ЦК порядок прийняття спадщини встановлюється залежно від того, чи проживав постійно спадкоємець разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини та від особливостей правового статусу спадкоємця як малолітньої, неповнолітньої, недієздатної особи або ж особи, цивільна дієздатність якої обмежена.

Так, відповідно до частин 3, 4 ст. 1268 ЦК спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК, він не заявив про відмову від неї. Малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків відмови від спадщини у встановленому законодавством України порядку.

Зазначені особи вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків їхньої відмови від спадщини, а щодо малолітніх та недієздатних осіб – відмови, здійсненої від їхнього імені батьками (усиновлювачами), опікуном із дозволу органу опіки та піклування (встановлених частинами 2–4 ст. 1273 ЦК).

Так, рішенням Свалявського районного суду Закарпатської області від 23 березня 2010 року (справа № 2-376/10) задоволено позов М. та визначено додатковий строк два місяці для прийняття спадщини.

При вирішенні спору суд першої інстанції не врахував, що неповнолітня М., яка є спадкоємицею за заповітом, прийняла спадщину в силу ч. 4 ст. 1268 ЦК, а тому підстав для задоволення позову немає.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно зі спадкодавцем, має подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини (ч. 1 ст. 1269 ЦК). Заява про прийняття спадщини подається до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини особисто. Зі змісту п. 207 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України вбачається, що письмову заяву про прийняття спадщини та відмову від неї може бути надіслано поштою (втратила чинність на підставі наказу Міністерства юстиції України № 296/5 від 22 лютого 2012 року). Надіслання

заяви про прийняття спадщини поштою передбачено п. 3.5 гл. 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5.

Норми ст. 1272 ЦК щодо права на звернення до суду з позовом про визначення додаткового строку для прийняття спадщини застосовуються до спадкоємців, право на спадкування яких виникло із набранням чинності ЦК.

Відповідно до ст. 1272 ЦК визначено наслідки пропущення строку для прийняття спадщини, зокрема, якщо спадкоємець протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК, не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. За письмовою згодою спадкоємців, які прийняли спадщину, спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини, може подати заяву про прийняття спадщини нотаріусу за місцем відкриття спадщини. За позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини.

Відповідно до змісту ст. 1272 ЦК позов про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини подається:

1) у разі відсутності письмової згоди всіх спадкоємців, які прийняли спадщину, на подання спадкоємцем, який пропустив шестимісячний строк, заяви про прийняття спадщини до нотаріальної контори;

2) у разі пропуску шестимісячного строку подання заяви про прийняття спадщини до нотаріальної контори та відсутності інших спадкоємців, які прийняли спадщину та могли б дати письмову згоду на подання цієї заяви.

Визначаючи спадкоємцеві додатковий строк для подання заяви про прийняття спадщини, суд не повинен вирішувати питання про визнання за ним права на спадщину. Спадкоємець після визначення йому додаткового строку для прийняття спадщини має право прийняти спадщину в порядку, встановленому ст. 1269 ЦК, та набути право на спадщину відповідно до ч. 5 ст. 1268, статей 1296–1299 ЦК. Вирішення судом спору щодо визнання права власності в порядку спадкування може відбуватися лише після прийняття спадщини.

Належними відповідачами у спрах про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини є спадкоємці, які прийняли спадщину, або територіальні громади в особі органів місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

При розгляді справи про визначення додаткового строку на прийняття спадщини не потрібно залучати нотаріуса, державну нотаріальну контору в якості третіх осіб, адже вони є учасниками правовідносини зі спадкування та заінтересованими особами.

За наявності у спадковій справі заяви спадкоємця про відмову від права на спадщину його вимоги про визначення додаткового строку для прийняття спадщини задоволенню не підлягають. Така позиція узгоджується із ч. 5 ст. 1273 ЦК, відповідно до якої відмова від прийняття спадщини є безумовною і беззастережною.

При вирішенні справ про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини слід також враховувати, що додатковий строк визначається у разі, якщо суд визнає причини пропуску строку для прийняття спадщини поважними. У зазначеній категорії справ є обов'язковим обґрунтування в мотивувальній частині судового рішення поважності причин пропуску строку для подання заяви про прийняття спадщини.

Суди переважно правильно вирішують питання поважності причин пропуску зазначеного строку та визнають поважними: тривалу хворобу, перебування спадкоємця тривалий час за межами України, відбування покарання в місцях позбавлення волі, перебування на строковій військовій службі в Збройних Силах України тощо.

Проте не завжди суди першої інстанції враховують роз'яснення, які містяться у абз. 6 п. 24 ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7, згідно з якими поважними є причини, пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця на вчинення цих дій.

Так, ухвалою колегії суддів ВССУ від 19 жовтня 2011 року (справа № 6-6304св10) залишено в силі рішення Апеляційного суду Дніпропетровської області від 24 листопада 2010 року про відмову в задоволенні позову про визначення додаткового строку для прийняття спадщини.

Скасовуючи рішення суду першої інстанції та відмовляючи у позові, апеляційний суд керувався тим, що позивачем не надано доказів того, що він за станом здоров'я не мав можливості у передбачений законом строк звернутися до нотаріальної контори із заявою про прийняття спадщини.

Суд касаційної інстанції зазначив, що апеляційним судом зроблено обґрунтований висновок про те, що хоча наприкінці 2008 року позивач перебував на лікарняному у зв'язку із перенесеним інфарктом, однак після смерті Ю.Л.А. 25 серпня 2009 року він був працездатним, працював, мав скорочений робочий час та тиждень, протягом півроку на лікарняному не перебував, лише навідував лікаря. У зв'язку з наведеним апеляційний суд не знайшов підстав для визначення додаткового строку для прийняття спадщини.

Судом не можуть бути визнані поважними такі причини пропуску строку для подання заяви про прийняття спадщини як юридична необізнаність позивача щодо строку та порядку прийняття спадщини, необізнаність особи про наявність спадкового майна, похилий вік, непрацездатність, незнання про існування заповіту, встановлення судом факту, що має юридичне значення для прийняття спадщини (наприклад, встановлення факту проживання однією сім'єю), невизначеність між спадкоємцями хто буде приймати спадщину, відсутність коштів для проїзду до місця відкриття спадщини, несприятливі погодні умови.

Суди визнавали поважними причинами пропуску строку для прийняття спадщини неправильне роз'яснення в сільській раді порядку спадкування, яке полягало в тому, що до нотаріуса необхідно звертатися після спливу шестимісячного строку з дня смерті спадкодавця (*справа № 2-419/11 Долинський районний суд Кіровоградської області*); тимчасову втрату правовстановлюючих документів або відсутність оригіналів документів на

спадкове майно в період подання заяви (*справи №№ 2-280/10, 2-245/10, 2-1629/10, 2-1628/10, 2-1553/10, 2-1552/10 Добровеличівський районний суд Кіровоградської області, № 2-1270/10 Ленінський районний суд м. Кіровограда, № 2-264/10 Вільшанський районний суд Кіровоградської області, № 2-1175/10 Олександрівський районний суд Кіровоградської області*).

Проте таку практику не може бути визнано правильною, оскільки відповідно до п. 207 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України при прийнятті заяви про прийняття спадщини нотаріус не перевіряє наявність спадкового майна та його належність спадкодавцю.

Необґрунтованою є практика місцевих судів щодо визнання поважності причин пропуску строку подання заяви про прийняття спадщини фактичним користуванням і володінням майном спадкодавця або ж проживанням із спадкодавцем на час відкриття спадщини.

В останньому випадку зазначені обставини є підставою для звернення з позовом або заявою (в залежності від наявності або відсутності спору щодо спадкового майна) про встановлення факту постійного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, а не з позовом про надання додаткового строку для прийняття спадщини.

Помилковою є практика судів, які визнають причини пропуску строку для подання заяви про прийняття спадщини поважними із порушенням вимог ч. 2 ст. 59 ЦПК, відповідно до якої обставини, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування. Так, хвороба, перебування позивача-спадкоємця в іншому регіоні України у зв'язку із відрядженням, службовою необхідністю не можуть підтверджуватись лише показаннями свідків.

У резолютивній частині рішення суду про визначення додаткового строку для прийняття спадщини має бути зазначено початок перебігу додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини, що починається з дня набрання рішенням суду законної сили.

Слід звернути увагу судів на те, що юридичний зміст понять «строк» та «термін» не є тотожним, вони не є синонімами та не можуть використовуватись як взаємозамінні. Згідно зі ст. 251 ЦК строком є певний період у часі, зі впливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Оскільки при вирішенні питання про встановлення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини суди визначають саме період (наприклад, два – три місяці), а не конкретну дату, використання юридичного поняття «термін» при вирішенні аналізованого різновиду спорів не відповідає положенням чинного ЦК.

На підставі рішення суду про визначення додаткового строку для прийняття спадщини спадкоємець повинен у визначений судом строк звернутися до нотаріальної контори та подати відповідну заяву, після чого він буде вважатися таким, що прийняв спадщину.

Слід звернути увагу на роз'яснення Пленуму ВСУ, відповідно до якого повторне визначення судом додаткового строку для подання заяви про

прийняття спадщини одним і тим же спадкоємцем законодавством не передбачено (абз. 5 п. 24 ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7)

Відповідно до ст. 1273 ЦК спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК. Після закінчення цього строку частка у спадщині не може бути збільшена з тих підстав, що хто-небудь зі спадкоємців відмовляється від спадщини на користь інших спадкоємців. У таких випадках особа, яка прийняла спадщину, має право розпорядитись усім або частиною майна, отриманого в порядку спадкування, шляхом відчуження її іншому спадкоємцеві за договором купівлі-продажу, дарування, міни тощо. Визначення додаткового строку для подання заяви про відмову від спадщини чинним законодавством України не передбачено.

3.1. Право власності спадкоємця на спадкове майно підлягає захисту в судовому порядку шляхом його визнання у разі, якщо таке право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності (ст. 392 ЦК).

Норми ст. 392 ЦК не застосовуються щодо вимог про визнання права власності на об'єкти самочинного будівництва (ч. 3 ст. 376 ЦК), оскільки особа не є власником, а лише заявляє вимогу про встановлення права власності на об'єкт самочинного будівництва.

При вирішенні спорів щодо спадкування права власності на нерухоме майно судам слід звертати увагу на зміну редакції ч. 4 ст. 331 і ч. 4 ст. 334 ЦК та інших норм цивільного законодавства і застосовувати редакцію закону, яка діяла на час виникнення права у самого спадкодавця та на час відкриття спадщини.

Позивачем у зазначених спорах у порядку правонаступництва може виступати спадкоємець, який прийняв спадщину відповідно до вимог статей 1268–1270 ЦК.

За змістом ст. 392 ЦК належним відповідачем є особа – учасник цивільних правовідносин, яка не визнає або оспорує право власності спадкоємця на спадкове майно, зокрема, житловий будинок, земельну ділянку.

У спорах про визнання права власності на спадкове майно в якості належного відповідача не може розглядатись нотаріус або орган державної реєстрації прав. Якщо зазначені особи та органи відмовляють у вчиненні покладених на них нотаріальних дій чи здійсненні державної реєстрації, така відмова може бути оскаржена в судовому порядку, за умови відсутності спору про право на спадщину.

При вирішенні спору про визнання права власності на спадкове майно потрібно розмежовувати час і підстави виникнення права власності у спадкодавця, які кваліфікуються відповідно до законодавства України, чинного на час виникнення права власності, та підстави спадкування зазначеного майна, що визначаються на час відкриття спадщини та згідно із п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК.

Належність правовстановлюючих документів встановлюється судом відповідно до законодавства, яке було чинним на час набуття права власності на житловий будинок, споруду, зокрема, відповідно до Переліку правовстановлюючих документів, на підставі яких провадиться реєстрація будинків та домоволодінь у містах і селищах міського типу Української РСР, затвердженого Міністерством комунального господарства УРСР 31 січня 1966 року та погодженого з Верховним Судом УРСР 15 січня 1966 року, який втратив чинність згідно з наказом Державного комітету України по житлово-комунальному господарству від 13 грудня 1995 року, та інших нормативно-правових актів.

Якщо право власності на житловий будинок, споруду підтверджується належними правовстановлюючими документами на час виникнення права власності на будівлі, споруди, органи місцевого самоврядування зобов'язані видати довідку про належність житлового будинку на праві приватної власності спадкодавцеві, а нотаріус зобов'язаний прийняти таку довідку разом із іншими правовстановлюючими документами для видачі свідоцтва про право на спадщину (п. 216 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

При дотриманні названих умов, у разі відмови нотаріуса в оформленні права на спадщину, особа може звернутися до суду шляхом оскарження дій нотаріуса за правилами позовного провадження.

Статтею 1218 ЦК встановлено, що до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Умовою для переходу в порядку спадкування права власності на об'єкти нерухомості, в тому числі житловий будинок, інші споруди, земельну ділянку є набуття спадкодавцем зазначеного права у встановленому законодавством України порядку.

Якщо за життя спадкодавець не набув права власності на житловий будинок, земельну ділянку, то спадкоємець також не набуває права власності у порядку спадкування. До спадкоємця переходять лише визначені майнові права, які належали спадкодавцеві на час відкриття спадщини. Для набуття права власності у встановленому законодавством порядку спадкоємець повинен здійснити дії, які необхідні для набуття права власності на визначене нерухоме майно, зокрема на житловий будинок, іншу споруду.

Відповідно до ст. 67 Закону України «Про нотаріат» свідоцтво про право на спадщину видається за письмовою заявою всіх спадкоємців, які прийняли спадщину в порядку, встановленому цивільним законодавством.

Якщо нотаріусом обґрунтовано відмовлено у видачі свідоцтва про право на спадщину, виникає цивільно-правовий спір, що підлягає розглядові у позовному провадженні.

Визнання права власності на спадкове майно в судовому порядку є винятковим способом захисту, що має застосовуватися, якщо існують перешкоди для оформлення спадкових прав у нотаріальному порядку, в тому

числі й у випадку визначення судом за позовом спадкоємця додаткового строку для прийняття спадщини.

Без звернення спадкоємців до нотаріальної контори за одержанням свідоцтва про право на спадщину збільшується ймовірність порушення прав інших осіб, спадкоємців за заповітом, спадкоємців, які прийняли спадщину. Проте практика розгляду спадкових справ без попереднього звернення спадкоємців у нотаріальну контору та відмови нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії склалася в окремих судах усіх областей.

Відповідно до ч. 1 ст. 1298 ЦК свідоцтво про право на спадщину видається спадкоємцям після закінчення шести місяців із часу відкриття спадщини, тому спір про спадкування може бути вирішений лише після закінчення цього строку.

Якщо спадкоємець не прийняв спадщину, його вимоги про визнання права власності на спадкове майно не підлягають задоволенню судом. Прийняття спадщини спадкоємцем, який звертається з вимогою про визнання права власності на спадкове майно, має встановлюватись належними доказами: копіями документів із спадкової справи, якщо така справа заводилася нотаріусом, довідками з житлово-експлуатаційних організацій, сільських, селищних рад за місцем проживання спадкодавця.

Окрім загального кола обставин, які встановлюються судом при вирішенні всіх спорів про право на спадкування, при вирішенні спорів про визнання права власності на спадкове нерухоме майно судам необхідно з'ясовувати:

- 1) правовий режим земельної ділянки, на якій розташоване спірне нерухоме майно (будинок, споруда);
- 2) чи отримано спадкодавцем дозволу на спорудження будинку, чи затверджено проект на спорудження будинку;
- 3) коли спадкодавцем було завершено спорудження будинку;
- 4) чи дотримано при будівництві проекту на спорудження будинку, вимог державних протипожежних, санітарних норм;
- 5) чи посвідчено право власності на нерухоме майно в установленому законом порядку на час виникнення права власності.

Встановлення судом часу завершення спорудження будинку визначає законодавство, відповідно до якого встановлюється правовий режим нерухомого майна та документи, якими посвідчується право власності на це майно.

Відповідно до абз. 3 ч. 2 ст. 331 ЦК, якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації.

Відповідно до ч. 3 ст. 3 Закону України від 01 липня 2004 року «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації відповідно до цього Закону, виникають з моменту такої реєстрації.

Відповідно до ч. 4 ст. 3 зазначеного Закону права на нерухоме майно, що виникли до набрання чинності цим Законом, визнаються дійсними у разі

відсутності їх державної реєстрації, передбаченої цим Законом, за таких умов: якщо реєстрація прав була проведена відповідно до законодавства, що діяло на момент їх виникнення, або якщо на момент виникнення прав діяло законодавство, що не передбачало обов'язкової реєстрації таких прав.

Державна реєстрація права власності на житлові будинки, споруди регулювалася підзаконними нормативними актами, зокрема такими, як Інструкція про порядок реєстрації будинків та домоволодінь у містах і селищах міського типу Української РСР, затверджена заступником Міністра комунального господарства Української РСР 31 січня 1966 року, яка втратила чинність на підставі наказу Держжитлокомунгоспу від 13 грудня 1995 року № 56, Тимчасове положення про порядок реєстрації прав власності на нерухоме майно, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 07 лютого 2002 року № 7/5 і зареєстроване в Мін'юсті 18 лютого 2002 року за № 157/6445 (з подальшими змінами).

Зазначені нормативні акти передбачали державну реєстрацію будівель, споруд, державну реєстрацію права власності на нерухоме майно, проте виникнення права власності на будинки, споруди не залежало від державної реєстрації до часу набрання чинності ЦК та Законом України від 01 липня 2004 року «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

Отже, у разі відсутності державної реєстрації права власності на нерухоме майно, створене та оформлене в передбаченому законом порядку до набрання чинності Законом України від 01 липня 2004 року «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», спадкоємці, які прийняли спадщину, мають право на оформлення спадкових прав шляхом звернення до нотаріальної контори за видачею свідоцтва про право на спадщину.

При вирішенні спорів про визнання права власності на спадкове майно судам слід керуватися законодавством, яке регулювало виникнення права власності у самих спадкодавців на момент закінчення будівництва будинків, зокрема положеннями ЦК УРСР 1963 року, Законом України «Про власність», Законом України від 07 грудня 1990 року № 553-ХІІ «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування», Законом України від 25 грудня 1974 року «Про державний нотаріат», постановою Ради Міністрів Української РСР від 11 березня 1985 року № 105 «Про порядок обліку житлового фонду в Українській РСР», Вказівками по веденню погосподарського обліку в сільських Радах народних депутатів, затвердженими Центральним статистичним управлінням СРСР 13 квітня 1979 року за № 112/5, Вказівками по веденню погосподарського обліку в сільських Радах народних депутатів, затвердженими Центральним статистичним управлінням СРСР 12 травня 1985 року № 5-24-26, Інструкцією про порядок реєстрації будинків та домоволодінь у містах і селищах міського типу Української РСР від 31 січня 1966 року, Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій державними нотаріальними конторами Української РСР, затвердженою наказом Міністра юстиції Української РСР від 31 жовтня 1975 року № 45/5, Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій виконавчими комітетами міських,

селищних, сільських Рад депутатів трудящих, затвердженою наказом Міністра юстиції УРСР від 19 січня 1976 року № 1/5, та іншими нормативними актами.

За змістом п. 62 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій державними нотаріальними конторами Української РСР підтвердженням приналежності будинку, який знаходиться в сільському населеному пункті, можуть бути відповідні довідки виконавчого комітету сільської Ради депутатів трудящих, які видавалися в тому числі і на підставі записів у погосподарських книгах.

Додатками № 32 та № 33 до Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій виконавчими комітетами міських, селищних, сільських Рад депутатів трудящих було затверджено зразки довідок про право власності колгоспного (селянського) двору на жилий будинок та про право власності робітника чи службовця на жилий будинок.

За змістом зазначених нормативних актів виникнення права власності на житлові будинки, споруди не залежало від державної реєстрації цього права.

До компетенції виконкомів місцевих рад відносилось також питання узаконення цих будівель та внесення записів про право власності на будинки за громадянами у погосподарські книги місцевих рад.

Погосподарські книги є особливою формою статистичного обліку, що здійснюється в Україні (УРСР) із 1979 року. В погосподарських книгах при визначенні року побудування зазначається рік введення в експлуатацію будинку.

На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 11 березня 1985 року № 105 у 1985–1988 роках сільськими, селищними, районними радами народних депутатів ухвалювалось рішення щодо оформлення права власності та реєстрації будинків у бюро технічної інвентаризації за даними погосподарських книг сільських, селищних рад із додатками списків громадян, яким ці будинки належали.

Проте, незважаючи на внесення записів у погосподарські книги, більшість громадян своє право власності в БТІ не зареєстрували (не оформили).

Інструкція про порядок реєстрації будинків та домоволодінь у містах і селищах міського типу Української РСР, затверджена заступником Міністра комунального господарства Української РСР 31 січня 1966 року, яка втратила чинність на підставі наказу Держжитлокомунгоспу України від 13 грудня 1995 року № 56, передбачала обов'язкову реєстрацію (інвентаризацію) будинків і домоволодінь у межах міст і селищ (п. 4 Інструкції), в тому числі й на підставі записів у погосподарських книгах (п. 20 Інструкції).

Тобто записи у погосподарських книгах визнавались в якості актів органів влади (публічних актів), що підтверджують право приватної власності.

При вирішенні питання щодо визнання права власності на житлові будинки, споруди у порядку спадкування, записи у погосподарських книгах оцінюються у сукупності з іншими доказами, наприклад, ухваленими органами місцевого самоврядування рішеннями про оформлення права власності громадян на будинки, технічним паспортом на будівлі, документами про відведення в установленому порядку земельних ділянок під забудову тощо.

Аналіз узагальнень судової практики в справах про спадкування та окремих справ, які надійшли до ВССУ, свідчить, що в значній кількості справ судами не перевіряються фактичні та правові підстави виникнення права власності на жилі будинки, які збудовані до 2004 року та щодо яких відсутні правовстановлюючі документи.

Такими підставами є створення майна, придбання за договором купівлі-продажу, дарування, набуття у порядку спадкування тощо.

При вирішенні зазначеної категорії справ позитивною є практика *Турійського районного суду Волинської області*.

Рішенням цього суду визнавалось право власності на будинки у порядку спадкування за наявності таких документів:

- виписок із погосподарських книг про те, що будинок належав спадкодавцеві;
- технічного паспорту на будинок;
- висновку спеціалістів щодо технічного стану будинку, дотримання санітарних, протипожежних вимог;
- рішення ради та договору про надання земельної ділянки у безстрокове користування для будівництва будинку;
- відмови виконкому місцевої ради в оформленні права власності;
- постанови нотаріуса про відмову у вчиненні нотаріальної дії.

3.2. Відповідно до ч. 2 ст. 376 ЦК особа, яка здійснила або здійснює самочинне будівництво нерухомого майна, не набуває права власності на нього.

За змістом ч. 1 ст. 376 ЦК об'єкт нерухомості належить до самочинного будівництва за наявності однієї з наведених умов:

- земельна ділянка не відведена для цієї мети;
- відсутній належний дозвіл на будівництво;
- відсутній належним чином затверджений проект;
- при будівництві допущено істотні порушення будівельних норм і правил.

У разі відсутності документів, що підтверджують право власності спадкодавця на житловий будинок, або відсутності державної реєстрації права власності необхідно з'ясувати причини відсутності правовстановлюючих документів, державної реєстрації права власності або документів на забудову. У разі недотримання спадкодавцем вимог законодавства щодо державної реєстрації права власності на нерухоме майно судами може визнаватись у порядку спадкування право на забудову, право на будівельні матеріали та інше у відповідності зі встановленим судом правовим режимом спірного майна.

Якщо відсутні документи про відведення земельних ділянок під забудову, таке будівництво слід визнавати самочинним та відмовляти у визнанні права власності на нього в порядку спадкування.

Задоволення судом позову про визнання за спадкоємцем права власності на самочинне будівництво зумовлює виникнення цього права у позивача, а не констатує його перехід у порядку спадкування, тому є неналежним способом

захисту прав спадкоємців, якщо право звернутися до суду з вимогою про визнання права власності не належало спадкодавцеві (частини 3, 5 ст. 376 ЦК).

При здійсненні спадкодавцем самочинного будівництва (ч. 1 ст. 376 ЦК) до спадкоємців переходить право власності на будівельні матеріали, обладнання тощо, які були використані в процесі цього будівництва. У разі визнання судом права власності на самочинно зведену будівлю за власником (користувачем) земельної ділянки, на якій ця будівля розміщена, до складу спадщини входить право на відшкодування витрат на будівництво (ч. 6 ст. 376 ЦК). До спадкоємців, які прийняли спадщину, у разі знесення самочинного будівництва переходить обов'язок відшкодувати вартість витрат на його знесення і приведення земельної ділянки до попереднього стану (частини 4, 7 ст. 376 ЦК).

Право власності на об'єкти самочинного будівництва може бути визнано за спадкоємцем, що має право вимагати визнання такого права, виключно за умови наявності документів про право власності на землю або про право користування земельною ділянкою, що видані на ім'я спадкодавця або спадкоємця, та актів введення будівлі в експлуатацію, якщо їх наявність необхідна відповідно до вимог законодавства, чинного на час завершення будівництва.

Задовольняючи позовні вимоги про визнання за спадкоємцями права власності на спадкове майно, яке за життя не належало спадкодавцеві (відсутній правовстановлюючий документ на нерухоме майно на ім'я спадкодавця), суди тим самим суттєво порушували норми матеріального права, фактично визнавали право власності за позивачами без будь-якої правової підстави.

У спорах про визнання права власності в порядку спадкування на самочинно збудовані будівлі слід звернути увагу на визначення належного відповідача. Як правило, належним відповідачем у справі про визнання права власності в порядку спадкування на самочинне будівництво є відповідна місцева рада, до компетенції якої належить вирішення питання щодо розпорядження землями відповідних територіальних громад, передачі земельних ділянок комунальної власності у власність громадян та юридичних осіб, надання земельних ділянок у користування із земель комунальної власності (статті 8–12 Земельного кодексу України (далі – ЗК)); вирішення питання вибору, вилучення (викупу) земельних ділянок, надання дозволу на будівництво об'єктів містобудування; вирішення питання щодо розташування та проектування нового будівництва, здійснення реконструкції, реставрації, капітального ремонту об'єктів містобудування та упорядкування територій (ст. 12 Закону України «Про планування і забудову територій»).

Органи місцевого самоврядування, БТІ (територіальні органи Міністерства юстиції України), інспекції архітектурно-будівельного контролю можуть бути залучені в якості відповідачів, якщо спадкодавець за свого життя або спадкоємці звертались до зазначених органів в межах їх компетенції та отримали відмову у вчиненні певних дій або мала місце бездіяльність цих органів.

Відповідно до п. 6 постанови пленуму ВССУ від 30 березня 2012 року № 6 «Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)» право власності на самочинно збудовані житлові будинки, будівлі, споруди, інше майно не набувають як особи, які здійснили це будівництво, так і їхні спадкоємці. Права спадкоємців щодо самочинно збудованого майна визначаються судом відповідно до положень ст. 1218 ЦК та з урахуванням роз'яснень, наданих у п. 7 ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування».

За змістом зазначених роз'яснень спадкоємець не позбавлений права звернутись із позовними вимогами про визнання права власності на об'єкти самочинного будівництва в порядку спадкування. Це узгоджується із частинами 3, 5 ст. 376 ЦК і нормами про поняття спадкування та склад спадщини (статті 1216, 1218 ЦК).

Якщо право звернутися з вимогою про визнання права власності на об'єкти самочинного будівництва відповідно до чинного законодавства (частини 3, 5 ст. 376 ЦК) належало спадкодавцеві, воно також належить спадкоємцеві, який прийняв спадщину.

Право вимагати визнання права власності на самочинно збудоване майно відповідно до частин 3, 5 ст. 376 ЦК є суб'єктивним цивільним правом, яке переходить у порядку спадкування відповідно до норм статей 1216, 1218 ЦК. Зазначене право може бути реалізовано також у порядку процесуального правонаступництва на будь-якій стадії цивільного процесу (ст. 37 ЦПК), якщо спадкодавець звернувся до суду із відповідним позовом, проте помер.

При вирішенні спорів про визнання права власності на об'єкти самочинного будівництва на підставі ч. 3 ст. 376 ЦК судам потрібно з'ясовувати правовий режим земельної ділянки, на якій збудовано житловий будинок, будівлю, споруди.

Судам слід звернути увагу, що згідно із ч. 1 ст. 13 Конституції України та ст. 20 ЗК органи державної влади та орган місцевого самоврядування здійснюють право власності на землю від імені Українського народу. Це означає, що лише ці органи можуть вирішувати питання про відведення земельних ділянок, передачу їх у приватну власність, визначення цільового призначення землі.

Рішення суду про визнання права власності на самочинно зведені будівлі та споруди за спадкоємцями має ґрунтуватись на оцінюванні наявних у матеріалах справи документів та інших доказів на підтвердження обставин, за наявності яких можливе задоволення таких вимог, зокрема:

- рішення компетентного органу про надання земельної ділянки для забудови;
- ступінь готовності самочинного будівництва;
- чи порушуються цим будівництвом права та законні інтереси інших осіб;
- в якому році було зведено самочинні будівлі;

- відповідність самочинно зведеної будівлі архітектурним, будівельним, санітарним, протипожежним правилам та нормам;
- наявність акта приймання (приймки) в експлуатацію або сертифікату відповідності;
- якщо нерухомість збудована в сільській місцевості, то потрібно встановити, чи зареєстрована вона у погосподарській книзі сільської ради.

Судам слід застосовувати положення Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», Порядку прийняття в експлуатацію індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, прибудов до них, громадських будинків I та II категорії складності, які збудовані без дозволу на виконання будівельних робіт і проведення технічного обстеження їх будівельних конструкцій та інженерних мереж, затвердженого наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 24 червня 2011 року № 91, та ін.

Необґрунтованою слід визнати практику судів, які задовольняють позовні вимоги спадкоємців про визнання права власності на самочинне будівництво як на новостворене майно. Визнання права власності на новостворене майно в якості способу захисту прав спадкоємців на будинки, які містять ознаки самочинного будівництва, законодавством не передбачено та суперечить нормам статей 331, 376 ЦК.

Деякі суди також помилково задовольняли позовні вимоги про визнання права власності на самочинно зведені будівлі за померлим спадкодавцем та визнавали право власності на зазначені будівлі, як таке, що перейшло в порядку спадкування до спадкоємців.

Відповідно до ст. 25 ЦК у момент смерті припиняється цивільна правоздатність фізичної особи. Іноді суди всупереч вимогам ст. 3 ЦПК, статей 27–31 ЦПК вирішували питання про права осіб, які не є сторонами процесу та у зв'язку зі смертю не мають цивільної процесуальної правоздатності і дієздатності. Відповідно до ст. 30 ЦПК сторонами у справі є позивач і відповідач. Позивачем і відповідачем є фізичні та юридичні особи, а також держава.

Помилковим при вирішенні спорів про визнання права власності на спадкове нерухоме майно є визнання будівництва самочинним за умови, якщо наявні акт про надання (відведення) земельної ділянки для будівництва, паспорт будівництва, проте будинок не був прийнятий в експлуатацію або право власності на нерухоме майно не було зареєстровано в органах технічної інвентаризації.

Так, Д. пред'явила позов до Воробіївської сільської ради про визнання права власності на самочинно збудований у 1958 році жилий будинок №57 на вулиці Усадьби в селі Воробіївка Білогірського району в порядку спадкування після смерті Т.

Однак під час розгляду справи було встановлено, що це не самочинно збудований жилий будинок, а будинок, на який відсутні правовстановлюючі документи. Після цього позивач уточнив позовні вимоги. Рішенням

Білогірського суду Хмельницької області від 10 серпня 2010 року позовні вимоги, з урахуванням їх уточнень, судом задоволено.

Самочинно реконструйований будинок, якщо порушено вимоги ч. 1 ст. 376 ЦК, не створює право власності у спадкодавця, не може входити до складу спадщини, а отже, не дає підстав для виникнення права власності у спадкоємців.

Відповідно до п. 7 постанови пленуму ВССУ від 30 березня 2012 року № 6 «Про практику застосування судами статті 376 Цивільного кодексу України (про правовий режим самочинного будівництва)» не може бути застосовано правила ст. 376 ЦК при вирішенні справ за позовами про визнання права власності на самочинно переобладнані квартири в багатоквартирних будинках різних житлових фондів, оскільки такі правовідносини врегульовано іншими нормами законодавства, зокрема ст. 383 ЦК та відповідними нормами Житлового кодексу України щодо власників квартир.

Порядок оформлення права власності на об'єкти нерухомого майна, на які відсутні акти прийняття їх в експлуатацію, наведено в ДБН АЗ.1-3-94 «Прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів» та в листі Державного комітету України з будівництва та архітектури від 23 березня 1999 року № 12/5-126, в якому, зокрема, роз'яснюється:

– оформлення свідоцтва на право власності на об'єкти, які були закінчені будівництвом після 05 серпня 1992 року і на цей час не прийняті в експлуатацію, проводиться тільки за наявності актів прийняття їх в експлуатацію відповідними комісіями – державними приймальними або державними технічними;

– по об'єктах, що збудовані до 05 серпня 1992 року, тобто до прийняття постанови КМУ від 05 серпня 1992 року № 449, якою встановлено порядок прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів, при їх реєстрації для оформлення права власності одним із документів є висновок про технічний стан будинку (будівлі), що складається БТІ.

Виходячи зі змісту наведених нормативних актів, громадяни, які збудували житлові будинки до 05 серпня 1992 року, могли за умови прийняття їх в експлуатацію відповідними комісіями отримати правостановлюючі документи на будинок, навіть якщо його споруджено самовільно (самочинно) на земельній ділянці, яка перебуває в їх законному користуванні або у приватній власності. За наявності відповідних доказів судами може визнаватися право власності в порядку спадкування на спірні будинки, збудовані до 05 серпня 1992 року, на які спадкодавцем не було отримано правостановлюючі документи.

За умови наявності акта відведення земельної ділянки під забудову, дозволів на забудову, якщо будинок не було введено в експлуатацію, таке будівництво не може визнаватись самочинним, а є незавершеним.

Пунктом 8 ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7 встановлено, якщо будівництво здійснювалося згідно із законом, то у разі смерті забудовника до завершення будівництва його права та обов'язки входять до складу спадщини. Законодавством передбачено порядок прийняття в експлуатацію будівель

інспекцією архітектурно-будівельного контролю за місцем їх розташування, який не може підмінитися судовим рішенням.

Визнання права власності в порядку спадкування на недобудований будинок відповідно до чинного законодавства України неможливе.

Потрібно визнати правильною практику судів щодо визнання за спадкоємцем майнових прав забудовника, як таких, що входять до складу спадщини.

Так, рішенням Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 10 лютого 2011 року визнано за позивачами П. та Д. по ½ частині за кожним права забудовника жилого будинку та господарських будівель і споруд за адресою: вул. Х., м. Запоріжжя в порядку спадкування після смерті У., яка померла 13 листопада 1998 року, та С., яка померла 23 листопада 2006 року. Суд зазначив, що будівництво відбулося на відведеній для цього земельній ділянці на законних підставах, але після закінчення будівництва житловий будинок було не здано в експлуатацію, тому до спадкоємців переходить право забудовників на оформлення зазначеного будинку у встановленому законом порядку, а сам будинок слід вважати до здачі його в експлуатацію незавершеним будівництвом.

Кіровоградським районним судом (справа № 2-323/11) за спадкоємцем визнано право забудовника щодо недобудованого будинку, відсоток готовності якого становить S %, з правом здачі будинку в експлуатацію та отримання на своє ім'я документів, що посвідчують право власності.

3.3. У випадках відсутності правовстановлюючих документів у зв'язку з їх втратою та відсутності реєстрації об'єкта нерухомості за спадкодавцем (на ім'я спадкодавця) суди в основному задовольняють вимоги спадкоємців про визнання права власності на нерухоме майно.

Так, Бобринецьким районним судом задоволено позов С. до міської ради про визнання права власності на житловий будинок (справа № 2-111/11). На підтвердження належності будинку спадкодавцю позивач надала:

- договір забудови, нотаріально посвідчений 25 січня 1968 року;*
- оригінал акта прийняття будинку в експлуатацію від 27 лютого 1985 року, належно оформлений;*
- рішення виконкому від 20 березня 1985 року № 54 про прийняття в експлуатацію новозбудованого будинку;*
- витяг з Реєстру прав власності на нерухоме майно про реєстрацію будинку на ім'я спадкодавця;*
- постанову нотаріуса про відмову у видачі свідоцтва про право на спадщину через відсутність правовстановлюючого документа на будинок.*

Відповідачами у справах про визнання права власності в порядку спадкування на будинки та садиби, щодо яких відсутні правовстановлюючі документи у зв'язку з їх втратою, є спадкоємці, які прийняли спадщину, а також органи, які уповноважені видавати правовстановлюючі документи на нерухоме майно, або ж органи, до яких перейшли такі повноваження, та органи, що здійснюють державну реєстрацію прав на нерухоме майно.

Зазначені органи також можуть бути залучені до участі в справі в якості третіх осіб в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 35 ЦПК. Органи, які уповноважені здійснювати видачу правовстановлюючих документів на нерухоме майно, визначаються відповідно до положень Переліку правовстановлюючих документів, на підставі яких провадиться реєстрація будинків та домоволодінь у містах і селищах міського типу Української РСР, доданого до Інструкції про порядок реєстрації будинків та домоволодінь у містах і селищах міського типу Української РСР, що затверджена Міністерством комунального господарства Української РСР 31 січня 1966 року.

У період чинності зазначеної Інструкції державна реєстрація нерухомого майна не проводилась в сільській місцевості. Право власності на нерухоме майно, що знаходиться в сільській місцевості, може бути підтверджено довідкою виконавчого комітету відповідної місцевої ради.

При вирішенні питання про залучення до участі у справі в якості третіх осіб органів, що уповноважені здійснювати державну реєстрацію об'єкта нерухомості, судам слід мати на увазі наступне.

Відповідно до Інструкції про порядок реєстрації будинків та домоволодінь у містах і селищах міського типу Української РСР реєстрацію будинків із обслуговуючими будівлями і спорудами та домоволодінь у містах і селищах міського типу Української РСР провадили бюро технічної інвентаризації виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. Об'єктами реєстрації були будинки та домоволодіння з окремим порядковим номером на вулиці, провулку, площі. Реєстрації підлягали всі будинки і домоволодіння в межах міст і селищ міського типу Української РСР, що належали місцевим радам депутатів трудящих, державним, кооперативним і громадським установам, підприємствам і організаціям, а також ті будинки і домоволодіння, які належали громадянам на праві особистої власності. Інструкція втратила чинність згідно із наказом Державного комітету України по житлово-комунальному господарству від 13 грудня 1995 року № 56.

На виконання постанови КМУ від 27 лютого 1995 року № 150 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» були прийняті Правила державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, що знаходяться у власності юридичних та фізичних осіб, затверджені наказом Державного комітету України по житлово-комунальному господарству від 13 грудня 1995 року № 56, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 19 січня 1996 року за № 31/1056. Правила встановлювали порядок державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, що знаходяться у власності юридичних та фізичних осіб. До об'єктів нерухомого майна, що підлягали державній реєстрації, відносяться: жилі будинки (домоволодіння), розташовані на земельній ділянці під окремим порядковим номером на вулиці, площі, провулку; нежилі будинки, дачі, садові будинки, гаражі, будівлі виробничого, господарського, соціально-побутового та іншого призначення, розташовані на окремих земельних ділянках; вбудовані в жилі будинки нежилі приміщення (як частини цього будинку); квартири в багатоквартирних будинках.

Відповідно до п. 4.1. зазначених Правил оформлення права власності на об'єкти нерухомого майна проводилось із видачею свідоцтва про право власності: фізичним особам на новозбудовані, перебудовані або реконструйовані об'єкти нерухомого майна; власникам спільних будівель, які на законних підставах здійснили перебудову, прибудову, внаслідок чого змінилися належні їм частки; членам житлового, житлово-будівельного, дачного, гаражного чи іншого кооперативу, товариства або об'єднання, які повністю внесли свої пайові внески та в інших випадках. Державні органи приватизації видавали свідоцтва наймачам квартир у державному житловому фонді, які приватизували їх відповідно до Закону України від 19 червня 1992 року № 2482-ХІІ «Про приватизацію державного житлового фонду». Правила втратили чинність на підставі наказу Держархітектури від 09 грудня 1986 року № 121.

На виконання постанови КМУ від 18 лютого 1998 року № 192 «Про заходи щодо створення системи реєстрації прав на нерухоме та рухоме майно» прийнято Інструкцію про порядок державної реєстрації права власності на об'єкти нерухомого майна, що перебувають у власності юридичних та фізичних осіб, яка затверджена наказом Держбуду України від 09 грудня 1986 року № 121, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 26 грудня 1986 року за № 399/2839.

Інструкція втратила чинність згідно з наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 15 лютого 2002 року № 36 у зв'язку з прийняттям Тимчасового положення про порядок реєстрації прав власності на нерухоме майно, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 07 лютого 2002 року № 7/5, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 18 лютого 2002 року за № 157/6445.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» систему органів державної реєстрації прав становлять: Міністерство юстиції України; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації прав; органи державної реєстрації прав, утворені Міністерством юстиції України в установленому законодавством порядку. Держателем Державного реєстру прав є центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері державної реєстрації прав.

Тимчасове положення про порядок реєстрації прав власності на нерухоме майно встановлює, що до 01 січня 2012 року державна реєстрація права власності та права користування (сервітут) на об'єкти нерухомого майна, розташовані на земельних ділянках, права користування (найму, оренди) будівлею або іншими капітальними спорудами, їх окремими частинами; права власності на об'єкти незавершеного будівництва, а також облік безхазяйного нерухомого майна, довірче управління нерухомим майном проводиться реєстраторами БТІ, створеними до набрання чинності Законом України від 11 лютого 2010 року «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших

законодавчих актів України» та підключеними до Реєстру прав власності на нерухоме майно (пункти 1.1, 1.3).

За відсутності інших спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття відповідачами є територіальні громади в особі відповідних органів місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

Найпоширенішою причиною звернення особи до суду в справах про визнання права власності на нерухоме майно в порядку спадкування є неможливість спадкоємцями, які прийняли спадщину, оформити своє право на спадщину в нотаріальній конторі з причин відсутності правовстановлюючих документів на спадкове майно на ім'я спадкодавця та\або відсутності державної реєстрації нерухомого майна спадкодавцем.

Такі випадки характерні для сільської місцевості, де право власності на житловий будинок за спадкодавцем підтверджується лише записом в погосподарській книзі сільської ради та тривалим фактом володіння цим майном особою, яка померла.

Перші власники не оформляли документів на належне їм нерухоме майно та не реєстрували його в органах БТІ, а тому спадкоємець не може отримати у нотаріуса свідоцтво про право на спадщину, і його право має бути визнано в судовому порядку.

Але, як свідчить проведений аналіз справ цієї категорії, суди не завжди при винесенні рішення про відмову в задоволенні позову враховують зазначені обставини. А також не враховують, що всі господарсько-побутові будівлі та споруди у домоволодіннях, які належать громадянам і були побудовані до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 22 січня 1979 року «Про боротьбу з самовільним будівництвом господарсько-побутових будівель», і під час технічної інвентаризації не були відображені в матеріалах інвентаризації як самовільні, не відносяться до категорії самовільних (самочинних).

Суди обґрунтовано задовольняють позови спадкоємців про визнання за ними права власності на житловий будинок при поданні документів щодо права користування або права власності на земельну ділянку, на якій розташовано житловий будинок, висновку БТІ або сертифікату відповідності, виписки з погосподарської книги сільської ради щодо належності будинку, а також наявних рішень про видачу спадкодавцю свідоцтва про право власності на будинок, яке він не отримав.

Встановлено, що у сільській місцевості є будинки, продані колгоспами членам колгоспів, проте нотаріально такі договори купівлі-продажу не посвідчувалися. Судами визнається право власності за спадкоємцями за наявності рішення зборів колгоспу про продаж будинку, документів про сплату визначеної в рішенні вартості будинку та довідок сільської ради про термін проживання спадкодавця в будинку. До участі у справі залучається правонаступник колгоспу, а в разі його відсутності – орган місцевого самоврядування.

Інші спори розглядалися судами про визнання права власності на нерухоме майно в порядку спадкування у тому разі, коли є документ про право

спадкодавця на нерухоме майно (договір міни, купівлі-продажу, свідоцтво про право на спадщину, свідоцтво про право на житловий будинок, видане сільською радою), але документи не були зареєстровані в БТІ.

Так, до суду звернулася Д. з позовом до територіальної громади в особі Біленьковської сільської ради Запорізького району Запорізької області, треті особи: Запорізька районна нотаріальна контора та ОП «Запорізьке міжміське бюро технічної інвентаризації», про визнання права власності в порядку спадкування за заповітом на житловий будинок та господарські споруди, посилаючись на те, що 28 серпня 2010 року помер її батько – К., який оформив право власності на житловий будинок, але не зареєстрував у БТІ.

Рішенням Запорізького районного суду Запорізької області від 18 квітня 2011 року визнано право власності в порядку спадкування за законом на зазначений житловий будинок. Проте за відсутності спору і непритягнення в якості відповідача ОП «ЗМБТІ» суд також задовольнив вимоги про зобов'язання ОП «ЗМБТІ» зареєструвати за позивачкою право власності в порядку спадкування.

Якщо документи, що засвідчують право власності на нерухоме майно, існували, проте були втрачені власником та не можуть бути відновлені в передбаченому законом порядку, застосуванню підлягає ст. 392 ЦК, відповідно до якої позов про визнання права власності може бути пред'явлений, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати власником документа, який засвідчує його право власності.

Слід звернути увагу, що після набуття чинності ЦК з 01 січня 2004 року встановлення факту володіння особою будинком на праві власності в порядку окремого провадження не допускається.

Таким чином, не підлягає застосуванню судами п. 17 ППВСУ від 31 березня 1995 року № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», яким передбачено встановлення факту володіння громадянином жилим будинком на праві власності, якщо власником було втрачено правовстановлюючий документ на цей будинок і немає можливості підтвердити наявність права власності не в судовому порядку.

Так, у справі за заявою Я., заінтересовані особи: Великознам'янська сільська рада Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області, П., Я., про встановлення юридичного факту належності на праві власності померлому житлового будинку з надвірними будівлями і прибудовами, позивач зазначала, що 26 квітня 2010 року помер її чоловік Я., який був зареєстрований на вул. Х., у селі Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. З чоловіком вона перебувала у шлюбі з 21 червня 1987 року по день його смерті.

Спадкодавець Я. склав заповіт 15 вересня 2009 року, яким він заповідав своє майно Я. та П. у рівних частках, але оформити спадщину на себе заявник не може, оскільки у померлого немає свідоцтва про право власності на будинок, однак є технічний паспорт (Запорізького МБТІ) на жилий будинок індивідуального житлового фонду в селі Велика Знам'янка, на вул. Х, Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області на ім'я Я., в якому він

зазначений як власник будинку. У 1970 році Я. писав заяву у БТІ про виготовлення технічного паспорту на житловий будинок та отримав його. Заявник просила суд визнати факт належності при житті Я. на праві власності житлового будинку та надвірних будівель на вул. Х.

Рішенням Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області від 24 грудня 2010 року встановлено юридичний факт про належність померлому Я. на праві власності житлового будинку та надвірних будівель на вул. Х. Зазначене рішення ніким не оскаржено і набуло законної сили.

Отже, судом розглянуто в порядку окремого провадження спір про право, не з'ясовано всупереч вимогам абзаців 2, 3 п. 23 ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7 відсутність умов для одержання в нотаріальній конторі свідоцтва про право на спадщину, не встановлено відмови нотаріуса в оформленні права на спадщину, не надано правової оцінки реєстрації будинку в МБТІ у 1970 році відповідно до вимог чинного на той час законодавства, яка здійснювалась на підставі правовстановлюючих документів.

Судам при вирішенні справ цієї категорії необхідно згідно із нормами, що регулюють підстави виникнення права власності на нерухоме майно, та нормами щодо складу спадщини перевіряти, чи належав та на якій правовій підставі об'єкт нерухомості спадкодавцеві.

У разі смерті члена житлово-будівельного, садівницького товариства, якщо спадкодавець повністю вніс пайовий внесок, але свідоцтво про право власності не отримав, квартира в житлово-будівельному кооперативі та житловий будинок у садівницькому товаристві входять до складу спадщини.

Окремими судами протягом 2010 року та першого півріччя 2011 року розглядалися справи про набуття права власності на спадкове майно за набувальною давністю, що також здебільшого пов'язано із відсутністю правовстановлюючих документів на спадкове нерухоме майно.

Відповідно до змісту положень ст. 344 ЦК набуття права власності на майно за набувальною давністю є самостійною підставою набуття права власності. В зазначеному випадку право власності на нерухоме майно не переходить від спадкодавця до спадкоємця (ст. 1216 ЦК), а набувається за рішенням суду (ч. 4 ст. 344 ЦК). Отже, спори про набуття права власності за набувальною давністю не є спорами зі спадкування, в тому числі й у випадках, коли особа заявляє про давність володіння (ч. 2 ст. 344 ЦК).

Розглядаючи спір про набуття права власності на житлові будинки за набувальною давністю, суди переважно правильно виходили з того, що позовні вимоги про визнання права власності за набувальною давністю на нерухоме майно можуть бути пред'явлені в судовому порядку з 01 січня 2011 року.

Проте мають місце випадки, коли справи про набуття права власності на спадкове майно розглядалися протягом 2010 року і суди помилково визначали правовідносини, що виникають із факту смерті спадкодавця, та не враховували зміст п. 8 Прикінцевих та перехідних положень ЦК.

Так, позивач Ш. (справа № 2-125/10) просила визнати за нею право власності на жилий будинок за набувальною давністю, посилалася на те, що в 1965 році її мати відповідно до розписки купила жилий будинок, який в бюро

технічної інвентаризації не зареєстрований. Мати померла 03 квітня 2009 року. Маловисківським судом Кіровоградської області позов задоволено. Рішення в апеляційному порядку не оскаржувалося та набрало законної сили.

Відповідно до п. 8 Прикінцевих та перехідних положень ЦК правила ст. 344 ЦК про набувальну давність поширюються також на випадки, коли володіння майном почалося за три роки до набрання чинності цим Кодексом. Зазначене положення в частині визначення строку потрібно тлумачити як «... не менше ніж за три роки» до набрання чинності ЦК.

Проте при розгляді справ цієї категорії деякими судами застосовується обмежувальне тлумачення згаданого положення, що призводить до відмови у задоволенні позовних вимог осіб, володіння яких почалося раніше, ніж за три роки до набрання чинності ЦК, – до 01 січня 2001 року, тобто має більш тривалий характер.

Судом помилково застосовано норми ст. 344 ЦК та п. 8 Прикінцевих та перехідних положень ЦК до правовідносин, що виникли, та здійснено неправильне тлумачення зазначених норм, оскільки володіння майном могло розпочатися раніше 01 січня 2001 року, проте до десятирічного строку набувальної давності на нерухоме майно включається трирічний строк, протягом якого особа чи її спадкоємці володіли майном до набрання чинності ЦК. Отже, володіння нерухомим майном могло розпочатися раніше 01 січня 2001 року та тривати до 01 січня 2011 року, а право вимоги про визнання права власності на нерухоме майно за набувальною давністю виникло з 01 січня 2011 року.

Трапляються випадки, коли суди безпідставно, всупереч змісту норм ст. 344 ЦК, задовольняють вимоги про визнання права власності за набувальною давністю на спадкове майно, власником якого був спадкодавець.

Так, ухвалою колегії суддів ВССУ від 05 жовтня 2011 року (справа № 6 – 24817св11) скасовано рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області від 29 березня 2011 року та рішення Апеляційного суду Київської області від 09 червня 2011 року в справі за позовом Б.К.А. до Б.Т.В., П.В.І. про визнання свідоцтва про право на спадщину та договору дарування недійсними та про визнання права власності.

Суд касаційної інстанції, зокрема, зазначив, що приміщення, яке поряд із іншими приміщеннями є предметом спору, було узаконено (прийнято в експлуатацію та зареєстровані у виконкомі місцевої ради) в 1995 році не власником спірного домоволодіння, а спадкодавцем П.Л.І. Тому спадкоємець останнього набуває право власності на спірне майно в порядку спадкування, а не за набувальною давністю.

3.4. Відповідно до ст. 1226 ЦК частка у праві спільної сумісної власності спадкується на загальних підставах. Суб'єкт права спільної сумісної власності має право заповідати свою частку у праві спільної сумісної власності до її визначення та виділу в натурі.

Частинами 1, 2 ст. 71 Закону України «Про нотаріат» встановлено, що у разі смерті одного з подружжя свідоцтво про право власності на частку в їх

спільному майні видається нотаріусом на підставі письмової заяви другого з подружжя з наступним повідомленням спадкоємців померлого, які прийняли спадщину. Таке свідоцтво може бути видано на половину спільного майна.

На підставі письмової заяви спадкоємців, які прийняли спадщину, за згодою другого з подружжя, який є живим, у свідоцтві про право власності може бути визначена і частка померлого у спільній власності.

Розглядаючи спори, пов'язані зі спадкуванням частки майна, що у спільній сумісній власності, судам слід звертати увагу на те, що згідно із ст. 368 ЦК спільною власністю є не лише майно, набуте подружжям за час шлюбу, якщо інше не встановлено договором або законом, а й майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, якщо інше не встановлено договором, укладеним у письмовій формі.

У разі відмови нотаріуса видати свідоцтво про право на спадщину спадкоємці учасника спільної сумісної власності мають право звернутися з позовом про визначення частки майна, належної померлому на праві спільної сумісної власності.

Зі змісту ст. 357 ЦК вбачається, що під терміном «визначення часток» законодавець розуміє визначення (встановлення) розміру частки співвласника у спільному сумісному майні. Отже, резолютивну частину судового рішення в цій категорії справ має бути викладено наступним чином: «Визначити, що частка померлого (П.І.Б.) в праві спільної сумісної власності на квартиру (будинок, садибу) становила $\frac{1}{2}$ ».

Визначення судами частки подружжя у праві спільної сумісної власності на нерухоме майно (квартиру) за померлими суперечить вимогам ст. 3 ЦПК, статей 27–31 ЦПК, оскільки судом вирішується питання про права осіб, які не є сторонами процесу та у зв'язку зі смертю не мають цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності.

При розгляді справ про спадкування питання про частку у спільній сумісній власності подружжя вирішується із врахуванням офіційного тлумачення ч. 1 ст. 61 СК, наданого у Рішенні Конституційного Суду України у справі N 17-рп/2012 від 19 вересня 2012 року.

Відповідно до ч. 5 ст. 147 ЦК частка у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю переходить до спадкоємця фізичної особи або правонаступника юридичної особи – учасника товариства, якщо статутом товариства не передбачено, що такий перехід допускається лише за згодою інших учасників товариства. Розрахунки із спадкоємцями (правонаступниками) учасника, які не вступили до товариства, здійснюються відповідно до положень ст. 148 ЦК.

Судам слід враховувати, що право розпорядження часткою у майні, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, встановлене ст. 67 СК та не передбачає такого виду розпорядження, як відмова від частки на користь інших осіб під час оформлення спадщини на іншу частку в спільному майні подружжя.

3.5. Спори про визнання права власності на земельну ділянку та права на земельну частку (пай) в порядку спадкування, зокрема у випадках, якщо відсутній отриманий спадкодавцем державний акт про право власності на земельну ділянку, зареєстрований належним чином, якщо спадкодавцем не був отриманий державний акт про право власності на земельну ділянку, або в державному акті є неточності, які підлягають виправленню, розглядаються судами з урахуванням вимог закону та роз'яснень, викладених в пунктах 10, 11 ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7 про те, що відповідно до статті 1225 ЦК право власності на земельну ділянку переходить до спадкоємців за загальними правилами спадкування (зі збереженням її цільового призначення) при підтвердженні цього права спадкодавця державним актом на право власності на землю або іншим правостановлюючим документом. У порядку спадкування можуть передаватися також право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій), право користування чужим майном (сервітут).

Відповідно до ст. 125 ЗК право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають із моменту державної реєстрації цих прав.

Право власності на земельну ділянку посвідчується державним актом, а також право власності на земельну ділянку, набуту у власність із земель приватної власності без зміни її меж, цільового призначення, посвідчується:

- цивільно-правовою угодою щодо відчуження земельної ділянки, укладеною у порядку, встановленому законом, у разі набуття права власності на земельну ділянку за такою угодою;
- свідоцтвом про право на спадщину (ч. 1 і ч. 2 ст. 126 ЗК).

Набуття права власності на земельну ділянку та перехід права власності на земельну ділянку в порядку спадкування має місце за наявності наступних юридичних фактів у їх сукупності:

- ухвалення рішення компетентного органу про передачу у власність земельної ділянки спадкодавцю, укладення спадкодавцем правочинів щодо набуття права власності на земельні ділянки;
- виготовлення технічної документації на земельні ділянки;
- визначення меж земельної ділянки в натурі;
- погодження із суміжними землевласниками та землекористувачами;
- одержання у встановленому порядку Державного акта на землю;
- реєстрація права власності на земельну ділянку.

Якщо зазначені вимоги спадкодавцем не дотримано – право власності на конкретні земельні ділянки не виникає та відповідно до ст. 1216 ЦК не переходить до спадкоємців у порядку спадкування, за винятком встановлених випадків, на які поширюється дія п. 1 розділу Х «Перехідні положення» ЗК.

Якщо спадкодавець не набув права власності на земельну ділянку згідно зі ст. 125 ЗК, проте розпочав процедуру приватизації земельної ділянки відповідно до чинного законодавства України, а органами місцевого самоврядування відмовлено спадкоємцям у завершенні процедури приватизації,

то спадкоємці мають право звертатися до суду із позовами про визнання відповідного права в порядку спадкування – права на завершення приватизації та одержання державного акта про право власності на землю на ім'я спадкоємця, а не права власності на земельну ділянку.

На підставі абз. 2 п. 1 розділу X «Перехідні положення» ЗК рішення про передачу громадянам України безоплатно у приватну власність земельних ділянок, прийняті органами місцевого самоврядування відповідно до Декрету КМУ від 26 грудня 1992 року «Про приватизацію земельних ділянок» (втратив чинність на підставі Закону України від 14 вересня 2006 року № 139-V) є підставою для виготовлення та видачі цим громадянам або їх спадкоємцям державних актів на право власності на земельну ділянку за технічною документацією щодо складання документів, що посвідчують право на земельну ділянку (пункт 1 розділу X доповнено абз. 2 згідно із Законом від 16 вересня 2008 року № 509-VI).

Отже, якщо видача державного акта про право власності на землю здійснюється на підставі рішення про передачу громадянам України безоплатно у приватну власність земельних ділянок, прийнятого органами місцевого самоврядування відповідно до Декрету КМУ від 26 грудня 1992 року «Про приватизацію земельних ділянок», до спадкоємців переходить право отримати державний акт про право власності на земельну ділянку. Зазначений порядок встановлений законодавством у разі набуття права власності на земельні ділянки шляхом їх приватизації громадянами (ч. 3 ст. 116 ЗК).

У разі набуття права власності на земельну ділянку з інших підстав, передбачених законодавством України відповідно до ст. 125 ЗК, право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають з моменту державної реєстрації цих прав (ст.125 в редакції Закону України від 05 березня 2009 № 1066-VI) або ж державної реєстрації документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку (в редакції ст. 125 ЗК до внесення змін зазначеним Законом).

Не підлягають задоволенню позовні вимоги спадкоємців про визнання права власності на земельну ділянку, щодо якої спадкодавцем розпочато, але не завершено процедуру приватизації.

Вирішуючи такі спори, судам слід дотримуватися положень статей 524, 548–549 ЦК УРСР, ст. 1225 ЦК, положень ЗК в редакції Закону України від 18 грудня 1990 року, статей 22, 23, 30 в редакції Закону України від 13 березня 1992 року, статей 78–79, 81, 116, 118, 120, 125, 126 ЗК в редакції Закону України від 25 жовтня 2001 року, іншими підзаконними нормативними актами, які регулюють земельні правовідносини, враховуючи їх чинність на час відкриття спадщини.

При цьому судам потрібно брати до уваги зміни до ЗК, внесені Законом України від 05 березня 2009 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо документів, що посвідчують право на земельну ділянку, а також порядку поділу та об'єднання земельних ділянок», яким спрощено порядок реєстрації зміни власника земельної ділянки без заміни державного

акта про право власності на підставі свідоцтва про право на спадщину чи судового рішення із внесенням змін щодо нового власника до державного акта.

Неоднаково склалася практика щодо визнання права власності на земельні ділянки в порядку спадкування у випадку втрати, пошкодження державного акта про право власності на земельну ділянку.

Відповідно до п. 4.11 Інструкції про заповнення бланків державних актів на право власності на земельну ділянку і на право постійного користування земельною ділянкою, затвердженої наказом Державного комітету України із земельних ресурсів від 22 червня 2009 року № 325, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 06 серпня 2009 року за № 735/16751, зі змінами згідно з наказом Державного комітету України із земельних ресурсів від 30 серпня 2010 року № 631, новий державний акт (на ім'я спадкодавця) взамін зіпсованого, втраченого (пошкодженого) видається також спадкоємцю на запит нотаріуса щодо витребовування документів, необхідних для вчинення нотаріальних дій,

відповідно до ст. 4 Закону України «Про нотаріат». Видача акта здійснюється протягом 15 робочих днів з дня отримання відповідних матеріалів, зазначених в п. 4.8 цієї Інструкції (у разі втрати державного акта), та запиту нотаріуса. Новий державний акт взамін зіпсованого, втраченого (пошкодженого) видається за наявності в територіальному органі Держкомзему другого примірника відповідного державного акта та/або документації Державного фонду документації із землеустрою, відомостей щодо земельної ділянки та її власника (користувача) в державному реєстрі земель та за умови дотримання вимог абз. 3 п. 4.8 цієї Інструкції (у разі втрати державного акта).

Наведене свідчить, що з 30 серпня 2010 року спадкоємці повинні звертатися до нотаріуса з вимогою зробити відповідний запит до органів державного земельного кадастру щодо видачі державного акта замість втраченого, проте кількість розглянутих судами справ зазначеної категорії свідчить про те, що згадана норма не діє.

Відмова територіальних органів Державного комітету земельних ресурсів у видачі дублікату державного акта про право власності на земельну ділянку підлягає оскарженню в порядку адміністративного судочинства. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 205 ЦПК суд своєю ухвалою закриває провадження у справі, якщо справа не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

У разі втрати, пошкодження сертифіката про право на земельну частку (пай) аналогічного порядку видачі нового сертифікату на ім'я спадкодавця спадкоємцям особи, яка мала право на земельну частку (пай), не передбачено. Отже, належним способом захисту прав спадкоємців у разі відмови нотаріуса видати свідоцтво про право на спадщину на земельну частку (пай) є звернення спадкоємців з вимогами про визнання права на земельну частку (пай) в порядку спадкування.

У деяких випадках при розгляді цивільних справ про визнання права на земельну частку (пай) в порядку спадкування суди неправильно встановлюють зміст правовідносин, що виникають, та застосовують до спірних правовідносин норми, що регулюють право власності на земельні ділянки, та не беруть до

уваги, що право на земельну частку (пай) виникає в осіб, які на час видачі колективному сільськогосподарському підприємству державного акта на право колективної власності на землю були членами цього підприємства.

Оскільки спір про визнання права власності на земельну ділянку сільськогосподарського призначення є спором про спадкування, належним відповідачем у зазначених спорах є спадкоємці, які прийняли спадщину, а у випадку їх відсутності – відповідна територіальна громада в особі сільської, селищної ради. Районні державні адміністрації можуть бути залучені в якості третіх осіб у випадках, якщо спірні земельні ділянки сільськогосподарського призначення знаходяться за межами населених пунктів. Сільські, селищні ради можуть бути залучені в якості третіх осіб у спорах щодо земельних ділянок, які знаходяться на території відповідної ради.

Помилковим є залучення Державного підприємства «Центр державного земельного кадастру» в якості третьої особи у спадкових спорах, оскільки надання послуг із розроблення технічної документації із землеустрою здійснюється на платній основі не тільки Державним підприємством «Центр державного земельного кадастру», а й іншими розробниками, які мають відповідну ліцензію. Також слід звернути увагу, що державне підприємство є третьою особою за позовом, а не стороною, тому покладання на нього будь-яких обов'язків не допускається.

Отже, у справах про спадкування права власності на нерухоме майно суди не повинні задовольняти позовні вимоги про визнання права власності в порядку спадкування за законом чи за заповітом за відсутності спору між спадкоємцями стосовно спадщини, оскільки реалізація прав позивачів має інші механізми: звернення до нотаріальної контори із заявою про прийняття спадщини, встановлення факту прийняття спадщини, продовження строку прийняття спадщини (у разі відкриття спадщини до 01 січня 2004 року), про визначення додаткового строку для прийняття спадщини, про встановлення факту постійного проживання спадкоємця разом із спадкодавцем щодо правовідносин, які виникли після набрання чинності ЦК. При цьому судам слід враховувати, що свідоцтво про право на спадщину видається нотаріусом на підставі письмової заяви спадкоємців після закінчення шести місяців з дня відкриття спадщини, а у випадках, передбачених ч. 2 ст. 1270, ст. 1276 ЦК, – не раніше зазначених у цих статтях строків. Свідоцтво про право на спадщину видається спадкоємцям, що прийняли спадщину, тобто тим, які постійно проживали разом зі спадкодавцем чи подали заяву нотаріусу про прийняття спадщини.

4. Усунення від права на спадкування спадкоємців за законом та за заповітом можливе виключно на підставі рішення суду. За змістом ч. 1 ст. 1224 ЦК підставою для позбавлення права на спадкування є умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-якого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя. Оскільки діяння, зазначені у ч. 1 цієї статті, є кримінально караними, то вони повинні бути підтверджені вироком суду, постановою про

закриття кримінальної справи з nereабілітуючих підстав, які є самостійною та достатньою підставою для усунення від права на спадкування.

Коло осіб, позбавлення життя яких усуває особу від права на спадкування, є вичерпним та чітко визначеним ч. 1 ст. 1224 ЦК, це спадкодавець та можливі спадкоємці. Не може бути підставою для усунення особи від права на спадкування позбавлення ним життя іншої особи, яка на момент вчинення злочину не могла бути можливим спадкоємцем.

Вимога про усунення спадкоємця від права на спадкування може бути пред'явлена особою, для якої таке усунення зумовлює пов'язані зі спадкуванням права та обов'язки (збільшення частки у спадщині, зміна черговості одержання права на спадкування), одночасно з її позовом про одержання права на спадкування з підстав, визначених у ч. 2 ст. 1259 ЦК.

У частинах 2–4 статті 1224 ЦК зазначені особи, які усуваються від спадкування на підставі закону, зокрема: які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування; батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав; батьки та повнолітні діти, які ухилялися від обов'язку щодо утримання спадкодавця. Не мають права на спадкування за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

Статтями 202, 203 СК встановлено обов'язок повнолітніх дітей утримувати своїх батьків, які є непрацездатними та потребують матеріальної допомоги, мають тяжкі хвороби, інвалідність або є безпомічними.

Відповідно до ч. 5 ст. 1224 ЦК за рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Вимога про усунення від права на спадкування за законом особи може бути пред'явлена лише після смерті спадкодавця.

Виходячи зі змісту зазначеної норми, суд при вирішенні такої справи згідно з вимогами ст. 214 ЦПК повинен встановити як факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги, так і факт перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та потребу спадкодавця в допомозі цієї особи.

При розгляді справ цієї категорії суди нерідко постановляють рішення про усунення від спадкування спадкоємця, коли у справі немає жодного доказу про умисне ухилення спадкоємця від надання допомоги спадкодавцю, крім того факту, що сторони не спілкувалися протягом тривалого часу, ігноруючи при цьому статті 10, 60 ЦПК, відповідно до яких кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень.

Для постановлення рішення про усунення від спадкування у справі повинні бути надані належні та допустимі докази, які б свідчили про те, що спадкодавець потребував допомоги відповідача, останній мав можливість її надати, проте ухилявся від обов'язку щодо її надання.

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який її потребував, полягає в умисних діях чи бездіяльності особи, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю. Тобто ухилення, пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчиняла необхідних дій. Крім цього, підлягає з'ясуванню судом питання, чи потребував спадкодавець допомоги від спадкоємця за умови отримання її від інших осіб, чи мав спадкоємець матеріальну та фізичну змогу надавати таку допомогу.

Для задоволення позовних вимог у справах про усунення від права на спадкування відповідно ч. 5 ст. 1224 ЦК має значення сукупність обставин: ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги при можливості її надання, перебування спадкодавця в безпорадному стані, потреба спадкодавця в допомозі саме цієї особи. Лише при одночасному настанні наведених обставин і доведеності зазначених фактів в їх сукупності спадкоємець може бути усунений від спадкування.

Рішенням Святошинського районного суду м. Києва від 23 жовтня 2009 року у справі № 2-2235/2009 задоволено позов С. до Л. про усунення від права на спадкування за законом. Це рішення скасовано Апеляційним судом м. Києва та ухвалено нове, оскільки судом першої інстанції не було досліджено та відповідно враховано можливість або неможливість відповідачки – спадкоємиці – надавати допомогу спадкодавцеві. Апеляційним судом встановлено, що відповідачка у цій справі сама є пенсіонеркою, з 2005 року хворіє на дисциркулярну енцефалопатію третьої стадії (атрофія головного мозку), і до того, як захворіла, у силу своїх можливостей надавала допомогу своєму батькові. У зв'язку з тим, що ці обставини не були спростовані, апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції та ухвалив нове, яким відмовив позивачу у задоволенні позову про усунення від спадкування.

Та обставина, що сторони не спілкувалися протягом тривалого часу, не свідчить про факт умисного ухилення від надання допомоги.

Важливе значення має обґрунтованість позовних вимог та наявність належних доказів на їх підтвердження, оскільки практика розгляду справ про усунення від права на спадкування свідчить про те, що позови, як правило, є необґрунтованими, тому в їх задоволенні суди відмовляють.

5.1. При вирішенні спорів по справах про спадкування за законом судам необхідно враховувати, що частки у спадщині кожного зі спадкоємців за законом є рівними, якщо тільки спадкоємці:

- за усною домовленістю між собою не змінили розмір частки когось із них в спадщині, яка складається з рухомого майна;
- за письмовою угодою (договором), посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортного засобу, не змінили розмір часток в спадщині когось із них.

У разі неприйняття спадщини спадкоємцем попередньої черги останній не позбавляється права вимагати надання йому судом додаткового строку,

достатнього для прийняття ним спадщини за ч. 3 ст. 1272 ЦК. Тому в разі задоволення його позову він як спадкоємець попередньої черги матиме право на перерозподіл спадщини (ст. 1280 ЦК).

Відповідно до ч. 2 ст. 1280 ЦК, якщо майно, на яке претендує спадкоємець, що пропустив строк для прийняття спадщини, перейшло як відумерле до територіальної громади і збереглося, спадкоємець має право вимагати його передання в натурі. У разі його продажу спадкоємець має право на грошову компенсацію.

При визначенні правового статусу осіб-спадкоємців четвертої та п'ятої черг спадкоємців за законом (статті 1264–1265 ЦК) судам потрібно враховувати, що коло спадкоємців за законом визначається за нормами ЦК, який діяв на час відкриття спадщини, відповідно до п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК.

Трапляються випадки ухвалення рішень про визнання права власності на майно в порядку спадкування за законом спадкоємцями, які не належали до кола спадкоємців за законом, відповідно до ЦК УРСР 1963 року, а отримали право спадкування лише із набуттям чинності ЦК.

При вирішенні спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини, судам необхідно враховувати правила ч. 2 ст. 3 СК про те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Зазначений п'ятирічний строк повинен виповнитися на момент відкриття спадщини і його необхідно обчислювати з урахуванням часу спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності ЦК (п. 21 ППВСУ від 30 травня 2008 року № 7).

До числа спадкоємців четвертої черги не входить особа, яка хоча і проживала спільно зі спадкодавцем, але перебувала у зареєстрованому шлюбі з іншою особою. Зазначене положення поширюється щодо осіб – чоловіка або жінки, які проживають у фактичних шлюбних відносинах, але перебувають в іншому зареєстрованому шлюбі; проте не поширюється щодо інших осіб, які перебувають у зареєстрованому шлюбі з іншою особою, але проживали однією сім'єю зі спадкодавцем на інших засадах, ніж фактичні шлюбні відносини.

Ухвалою ВССУ від 25 травня 2011 року (справа № 6-1711-св10) скасовано заочне рішення Нахімовського районного суду м. Севастополя від 28 травня 2008 року та ухвалу Апеляційного суду м. Севастополя від 02 грудня 2010 року, справу направлено на новий розгляд до суду першої інстанції.

Задовольняючи позовні вимоги С.І.В. про визнання права власності на спадкове майно після смерті спадкодавця Т.О.А. 08 листопада 2005 року, суд керувався тим, що особа-позивач є спадкоємцем четвертої черги (особа, яка проживала зі спадкодавцем однією сім'єю у фактичних шлюбних відносинах). Проте не було враховано перебування в зареєстрованому шлюбі спадкодавця та відповідачки, а також наявність спадкоємця першої черги. Майно, яке є предметом спору, було набуто під час перебування спадкодавця у зареєстрованому шлюбі та одночасного проживання спадкодавця у фактичних шлюбних відносинах із позивачкою.

Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них права на спадкування за законом як спадкоємців першої черги на підставі ст. 1261 ЦК.

Слід звернути увагу на необхідність при розгляді справ про спадкування за законом більш ретельної перевірки доказів належності осіб до кола спадкоємців за законом визначеної черги.

Для кровного споріднення характерним є ступені споріднення, тобто кількість народжень, що пов'язують між собою двох осіб, які перебувають у родинних зв'язках.

Так, до родичів четвертого ступеня споріднення відносяться діти рідних племінників та племінниць спадкодавця (двоюрідні онуки і онучки) і рідні брати та сестри його діда та баби (двоюрідні дід та баба). Родичами п'ятого ступеня споріднення є діти двоюрідних братів та сестер спадкодавця, діти його двоюрідних діда та баби, діти двоюрідних онуків та онучок спадкодавця.

До родичів шостого ступеня споріднення належать діти двоюрідних правнуків і правнучок спадкодавця, діти його двоюрідних племінників і племінниць, діти двоюрідного дядька і тітки.

5.2. Черговість одержання права на спадкування може бути змінена шляхом договору між спадкоємцями, які прийняли спадщину (ч. 1 ст. 1259 ЦК), або на підставі рішення суду (ч. 2 ст. 1259 ЦК).

Судовий порядок зміни черговості застосовується на підставі задоволення позову спадкоємця наступних черг до спадкоємців тієї черги, які безпосередньо закликаються до спадкування. Право на пред'явлення позову про зміну черговості спадкування мають лише спадкоємці за законом.

Підставами для задоволення такого позову є сукупність наступних юридичних фактів, встановлених у судовому порядку: 1) здійснення опіки над спадкодавцем, тобто надання йому нематеріальних послуг (спілкування, поради та консультації, поздоровлення зі святами); 2) матеріальне забезпечення спадкодавця; 3) надання будь-якої іншої допомоги спадкодавцеві, тобто такої допомоги, яка має матеріалізоване вираження, – прибирання приміщення, приготування їжі, ремонт квартири; 4) тривалий час здійснення дій, визначених у пунктах 1–3; 5) безпорадний стан спадкодавця, тобто такий стан, під час якого особа неспроможна самостійно забезпечувати свої потреби, викликаний похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом. Для задоволення позову необхідна наявність всіх п'яти вищезазначених обставин.

В зазначеній категорії справ підлягає встановленню судом також факт належності сторін до спадкоємців за законом різних черг.

Слід зазначити, що зміна черговості спадкування лише надає право спадкоємцю наступної черги на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, а не визнає його спадкоємцем цієї черги. Отримавши право на спадкування разом із спадкоємцями іншої черги, такий спадкоємець вважається спадкоємцем тієї черги, до якої він належить відповідно до статей 1261–1265 ЦК.

Рішенням Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 23 грудня 2010 року (справа № 2-3457/10) задоволено позов М. та надано їй

право на прийняття спадщини разом із спадкоємцями другої черги. Суд правильно встановив, що наявні всі підстави, передбачені ч. 2 ст. 1259 ЦК, для надання позивачці права на спадкування разом зі спадкоємцями другої черги. Однак ухвалою судді Мукачівського міськрайонного суду від 17 січня 2011 року про роз'яснення зазначеного рішення надано М. право на прийняття спадщини разом із спадкоємцями другої черги, визнано її спадкоємицею другої черги.

Судом не враховано, що М. належить до спадкоємців четвертої черги (ст. 1264 ЦК), а чинним спадковим законодавством не передбачено можливість визнавати спадкоємців однієї черги спадкоємцями іншої черги. Крім того, ця ухвала винесена з порушенням ст. 221 ЦПК, оскільки роз'яснюючи рішення та визнаючи М. спадкоємицею другої черги, суд першої інстанції змінив зміст зазначеного рішення.

5.3. Спадкування за правом представлення має місце у випадках встановлених ст. 1266 ЦК, за умови якщо спадкоємець першої – третьої черг спадкування за законом помер до відкриття спадщини. Норми ст. 1266 ЦК застосовуються лише щодо відносин при спадкуванні за законом (глава 86 ЦК).

Спадкування за правом спадкової трансмісії, в порядку переходу права на прийняття спадщини (ст. 1276 ЦК), застосовується, якщо спадкоємець був живим на час відкриття спадщини, проте помер, не встигнувши прийняти спадщину чи відмовитись від неї. Спадкування за правом спадкової трансмісії застосовується при спадкуванні як за законом, так і за заповітом.

Перелік осіб (спадкоємців), які мають право на спадкування за правом представлення, встановлений нормами ст. 1266 ЦК, є вичерпним. Немає підстав розширювати цей перелік за рахунок осіб, які в якості двоюрідних племінників, двоюрідних внуків мають право на спадкування як спадкоємці п'ятої черги спадкоємців за законом.

Правило про те, що при спадкуванні при прямій нисхідній лінії право представлення діє без обмеження ступеня споріднення (ч. 6 ст. 1266 ЦК), слід розуміти таким чином, що спадкоємцями по прямій нисхідній лінії є рідні пра-прадід, дід, батько, внук, правнук, праправнук. Внуки, праправнуки спадкують за правом представлення відповідно до ч. 1 ст. 1266 ЦК, а прадід, (прабаба) відповідно до ч. 2 ст. 1266 ЦК.

Правнуки спадкують за правом представлення після смерті прадіда (прабаби), якщо на час відкриття спадщини немає в живих їхніх діда (баби), батька (матері), спадкоємців за законом першої черги.

6. Право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача. В окремих випадках суди помилково відкривали провадження у справах про визнання недійсним заповіту ще за життя заповідача.

Законодавство не встановлює спеціальних строків давності за позовами про визнання заповіту недійсним, тому до них слід застосовувати загальний трирічний строк позовної давності відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК.

Статтею 1257 ЦК визначено підстави нікчемності заповіту та визнання його недійсним, які не виключають застосування загальних норм § 2 глави 16 ЦК відповідно до встановлених судом обставин, якщо вони узгоджуються з правовими підставами та наслідками нікчемності або недійсності заповіту, зазначеними у ст. 1257 ЦК.

Відповідно до ч. 1 ст. 1257 ЦК підставами нікчемності заповіту, тобто недійсності відповідно до закону, є складання заповіту особою, яка не мала на це права, або складання з порушенням вимог щодо форми та посвідчення заповіту. На підставі ст. 215 ЦК визнання такого заповіту недійсним судом не вимагається.

У разі наявності відповідного спору вимога про встановлення нікчемності заповіту підлягає розгляду судом.

Нікчемність заповіту, встановлена в рішенні суду, має наслідком позбавлення права спадкування за заповітом осіб, визначених розпорядженням заповідача в якості спадкоємців за заповітом, незалежно від того, чи пред'являлися позовні вимоги про застосування наслідків нікчемності заповіту.

Оскільки право на складання заповіту має особа з повною цивільною дієздатністю (ч. 1 ст. 1234 ЦК), згідно із ч. 1 ст. 1257 ЦК підставою для нікчемності заповіту є кваліфікація його як такого, що складений особою, яка не мала на це права. Це, зокрема, заповіт, вчинений недієздатною, малолітньою, неповнолітньою особою (крім осіб, які в установленому порядку набули повну цивільну дієздатність), особою з обмеженою цивільною дієздатністю, представником від імені заповідача.

Також підставою нікчемності заповіту є порушення вимог щодо його форми та посвідчення. Загальні вимоги до форми заповіту встановлені ст. 1247 ЦК, а саме: письмова форма; нотаріальне посвідчення або посвідчення особами, уповноваженими на це законом (статті 1251, 1252 ЦК); зазначення у заповіті місця та часу його складання; підписання заповіту заповідачем. Відповідно до ч. 4 ст. 207 ЦК, якщо заповідач не може підписати заповіт внаслідок хвороби або фізичної вади, за його дорученням і в його присутності дозволяється підписання заповіту іншою особою. Підпис цієї особи засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на здійснення нотаріальних дій. Поряд із посвідченням підпису, нотаріус зобов'язаний також в тексті заповіту зазначити причини, які зумовили необхідність підписання заповіту третьою особою (ч. 4 ст. 207 ЦК). Недотримання цих вимог є підставою для визнання заповіту недійсним.

До заповітів, посвідчених посадовими, службовими особами, застосовуються положення ст. 1247 ЦК. Такі заповіти прирівнюються до заповітів, посвідчених нотаріусами, та порядок їх посвідчення затверджений постановою КМУ від 15 червня 1994 року № 419 «Про порядок посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених».

Згідно з п. 2 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад народних депутатів (втратила чинність на підставі наказу Міністерства юстиції України від 14 листопада 2011 року № 1298/20036) нотаріальні дії у виконавчих

комітетах сільських, селищних, міських рад вчиняють посадові особи, на яких за рішенням виконавчого комітету відповідної ради покладено вчинення цих дій.

Посвідчення заповіту неуповноваженою особою, тобто посадовою, службовою особою, яка відповідно до норм статей 1251–1252 ЦК не уповноважена посвідчувати заповіти, має мати наслідком нікчемність заповіту (ч. 1 ст. 1257 ЦК).

Відповідно до ст. 1251 ЦК, ст. 37 Закону України «Про нотаріат» посадові особи органу місцевого самоврядування посвідчують заповіти, якщо у населеному пункті немає нотаріуса.

Відповідно до абз. 3 п. 11 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України нотаріуси не вправі здійснювати нотаріальні дії поза межами свого нотаріального округу, крім випадків, встановлених законом (п. 11 у редакції наказу Міністерства юстиції України від 15 червня 2009 року № 1062/5).

Посвідчення заповіту, що здійснюється із порушенням норм ст. 1251 ЦК, є підставою нікчемності заповіту відповідно до ч. 1 ст. 1257 ЦК.

Відсутність у тексті заповіту напису, що він складався та посвідчувався поза приміщенням нотаріальної контори, виконкому місцевої ради, але в межах нотаріального округу, не є істотною умовою для визнання заповіту недійсним, якщо судом буде встановлено, що форма заповіту відповідає вимогам ст. 1247 ЦК і волевиявлення заповідача було вільним.

В якості заінтересованих осіб, повноважних пред'являти позовні вимоги про визнання заповіту недійсним відповідно до ч. 2 ст. 1257 ЦК, можуть розглядатися виключно особи, суб'єктивні спадкові права яких, що виникають відповідно до норм книги шостої ЦК (спадкоємців за законом, спадкоємців за іншим заповітом, відказоодержувачів) порушені у зв'язку із вчиненням заповіту (*ухвала колегії суддів ВССУ від 28 вересня 2011 року (справа № 6-27855св11)*).

У разі складання кількох заповітів щодо розпорядження одним і тим же майном (множинність заповітів) судам слід враховувати норми частин 3, 4 ст. 1254 ЦК. Кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед ним. Якщо новий заповіт, складений заповідачем, був визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, встановлених статтями 225, 231 ЦК.

Так, Апеляційним судом Запорізької області скасовано рішення суду першої інстанції, яким задоволено позов В.Г.В. про визнання заповіту недійсним та ухвалено нове рішення від 21 лютого 2011 року про відмову у задоволенні позову В.Г.В. Суд апеляційної інстанції зазначив, що, визнаючи за позовом В.Г.В. заповіт недійсним як правочин, вчинений особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій і не могла керувати ними, суд керувався тим, що у разі наявності заповіту спадкоємець, який за цим заповітом був позбавлений права на спадкування, одержує право на спадкування за законом на загальних підставах, але не врахував положення ч. 4 ст. 1252 ЦК. Із матеріалів справи вбачається, що оспорений В.Г.В. заповіт від 12 березня 2008 року скасовував дію попереднього заповіту, складеного М.Є.П. 11 вересня

2001 року, за яким все належне майно, у тому числі і спірну квартиру, вона заповідала своєму братові М.А.П., який помер 11 січня 2010 року, проте спадщину прийняв.

Таким чином, у разі визнання недійсним заповіту від 12 березня 2008 року через дефект волі заповідача на підставі ст. 225 ЦК відновлюється дія попереднього заповіту, висновок суду першої інстанції про те, що оспорений позивачкою заповіт порушує її права, не відповідає обставинам справи, тому із цих підстав її вимоги задоволенню не підлягають.

Якщо судом встановлено, що спадкоємці, на користь яких були складені попередні заповіти, спадщину не прийняли, позовні вимоги спадкоємців за законом про визнання недійсним заповіту з підстав, передбачених ст. 225, ч. 2 ст. 1257 ЦК, підлягають задоволенню, якщо визнання недійсним оспорюваного заповіту є підставою для виникнення права спадкування за законом спадкоємців черги, яка закликається до спадкування відповідно до статей 1261–1264 ЦК (ухвала колегії суддів ВССУ від 30 листопада 2011 року (справа № 6-35578св11)).

Системний аналіз норм ЦК свідчить, що відповідно до ч. 2 ст. 1257 ЦК виключно підстави недійсності правочину, визначені у ст. 225, ст. 231 ЦК, зумовлюють те, що волевиявлення заповідача не було вільним та не відповідало його внутрішній волі.

Для встановлення психічного стану заповідача в момент складання заповіту, який давав би підстави припустити, що особа не розуміла значення своїх дій і (або) не могла керувати ними на момент складання заповіту, суд призначає посмертну судово-психіатричну експертизу (ст. 145 ЦПК). Суд не має права давати оцінку медичним документам, які потребують спеціальних знань.

Ухвалюючи рішення про визнання недійсним заповіту з підстав, передбачених ч. 1 ст. 225 ЦК, суди повинні враховувати, що для визнання такого правочину недійсним предметом доказування є та обставина, що особа-заповідач у момент складання заповіту не усвідомлювала значення своїх дій та не могла керувати ними (ухвала колегії суддів ВССУ від 02 листопада 2011 року в справі № 36-29047св11). Висновок судово-психіатричної експертизи у такій категорії справ є лише одним із доказів, якому слід давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами.

У разі складання спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. Тільки у разі смерті останнього з подружжя право на спадкування належить особі, визначеній подружжям у заповіті (ст. 1243 ЦК).

У порушення вищезазначених вимог закону Горохівський районний суд Волинської області рішенням від 15 березня 2011 року визнав право власності в порядку спадкування за заповітом на житловий будинок за П. після смерті батька П.

Суд не звернув уваги на те, що подружжя П. та П. склали спільний заповіт щодо належного їм майна, оскільки помер тільки один з подружжя, тому їх син, позивач по справі, не мав права на спадкування за спільним

заповітом після смерті батька, оскільки відповідно до ст. 1243 ЦК його частка переходить до дружини. Позивач має право на спадкування за заповітом тільки у разі смерті обох батьків.

Якщо заповіт містить суперечливі положення, за вимогою заінтересованих осіб застосовується тлумачення заповіту (ст. 1256 ЦК) за умови, якщо відсутні підстави визнання заповіту недійсним, тобто тлумаченню підлягає лише дійсний заповіт. Для тлумачення змісту заповіту застосовуються також загальні правила тлумачення змісту правочинів встановлені ст. 213 ЦК.

7. Захист права на обов'язкову частку в спадщині може здійснюватись шляхом пред'явлення вимог про визнання права на обов'язкову частку в спадщині (ст. 1241 ЦК), перерозподіл спадщини (ст. 1280 ЦК), визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину (ст. 1301 ЦК).

При вирішенні спорів про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині (абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК) встановленню та оцінюванню судом підлягає характер відносин між спадкодавцем та спадкоємцем, інші обставини, що мають істотне значення. Зокрема, ними може вважатись тривала відсутність спілкування між спадкодавцем і спадкоємцем, неприязні стосунки, зумовлені аморальною поведінкою спадкоємця, тощо.

Зменшення розміру обов'язкової частки в спадщині полягає у пропорційному зменшенні частки такого спадкоємця.

Судам слід звернути увагу, що книга шоста ЦК не містить норм, відповідно до яких можливе застосування такого захисту цивільних прав та інтересів, як позбавлення, скасування обов'язкової частки в спадщині. Відповідно до норм ст. 1224 ЦК особа, в тому числі спадкоємець, який має право на обов'язкову частку в спадщині, може бути усунена від права на спадкування.

Спадкування обов'язкової частки в спадщині здійснюється на підставах встановлених законом, шляхом прийняття спадщини в порядку, передбаченому статтями 1268–1269 ЦК.

Право на обов'язкову частку в спадщині не залежить від змісту заповіту, отже рішення суду про визнання недійсним заповіту в частині, що порушує права спадкоємця на обов'язкову частку в спадщині, не вимагається.

У разі відмови нотаріуса видати свідоцтво про право на обов'язкову частку в спадщині зазначена відмова може бути оскаржена до суду в порядку позовного провадження.

8. У спорах між спадкоємцями про поділ спадкового майна застосуванню підлягають спеціальні норми, які регулюють спадкові правовідносини щодо поділу спадкового майна (статті 1278, 1279 ЦК). Загальні норми про право спільної власності, зокрема ст. 365 ЦК, застосовуються судом в частині, що не врегульована нормами книги шостої ЦК (*ухвала ВССУ від 25 травня 2011 року по справі № 6-9410-св11*).

Якщо спадкоємці не були разом із спадкодавцем співвласниками майна, у разі спору про припинення права на частку у спільному майні за вимогою інших співвласників-спадкоємців, застосуванню підлягають норми ст. 365 ЦК.

Щодо перерозподілу спадщини між спадкоємцями (ст. 1280 ЦК) слід враховувати, що відмова від прийняття спадщини на користь інших спадкоємців допускається лише протягом строку для прийняття спадщини. Після закінчення цього строку частка у спадщині не може бути збільшена з тих підстав, що хто-небудь із спадкоємців відмовляється від спадщини на користь інших спадкоємців.

Спадкоємці, які прийняли спадщину, можуть укласти договір про поділ спадкового майна, що узгоджується із нормами статей 6, 627 ЦК.

9. Якщо виникнення права на спадкування залежить від доведення певних фактів, особа може звернутися в суд із заявою про встановлення цих фактів, яка, у разі відсутності спору, розглядається за правилами окремого провадження. Зокрема, у такому порядку суди повинні розглядати заяви про встановлення родинних відносин із спадкодавцем, проживання з ним однією сім'єю, постійного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, факту прийняття спадщини відповідно до ст. 549 ЦК.

Найбільша кількість помилок при розгляді справ про встановлення факту, що має юридичне значення, допускається судами через неврахування вимог ч. 6 ст. 235 ЦПК.

Відповідно до ч. 6 ст. 235 ЦПК у разі виникнення між заявником і заінтересованою особою спору про право в порядку окремого провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заявнику та заінтересованим особам, що вони мають право пред'явити позов на загальних підставах.

Справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, розглядаються з обов'язковою участю заявника та заінтересованих осіб.

Не допускається вирішення справи в порядку окремого провадження, якщо заява містить вимогу про визнання права, зокрема права власності.

При встановленні судами факту проживання зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до дня смерті (четверта черга спадкоємців за законом), судам необхідно враховувати положення ст. 3 СК, відповідно до якої сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, а також те, що сім'я створюється на підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Рішенням Новоушицького районного суду Хмельницької області від 09 березня 2011 року задоволено заяву Г. і встановлено факт проживання його однією сім'єю з С. із грудня 1991 року по 03 січня 2011 року в с. Гута Глібівська, Новоушицького району Хмельницької області.

Із заяви заявника та доданих доказів (паспорта заявника) вбачається, що Г. дійсно проживав із С. разом, вони спільно вели господарство.

Однак судом не враховано, що Г. в цей період перебував у зареєстрованому шлюбі з П., і шлюб у встановленому порядку не припинено.

Тому створення сім'ї з С. суперечить моральним засадам суспільства, і заявник не може набувати право на спадщину, як спадкоємець четвертої черги за законом. У цьому випадку встановлення факту не зумовлює юридичних наслідків, тому підстави для задоволення заяви відсутні.

У справах про визнання спадщини відумерлою судам слід звернути увагу на застосування абз. 2 п. 5 Прикінцевих та перехідних положень ЦК, відповідно до якого правила ст. 1277 ЦК про відумерле майно застосовуються також до спадщини, яка відкрилася, але не була прийнята ніким із спадкоємців до набрання чинності ЦК.

Зазначені положення застосовуються, якщо спадщина не перейшла до держави в порядку, передбаченому ст. 555 ЦК УРСР.

Прикладом неправильного вирішення справи про визнання спадщини відумерлою є рішення Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області від 06 січня 2011 року, яким розглянуто заяву Шепетівського міжрайонного прокурора в інтересах територіальної громади в особі Лотівської сільської ради Шепетівського району за участі прокурора та представника позивача, визнано відумерлою спадщину (земельну частку (пай)) розміром 3,78 умовних кадастрових гектари вартістю 61 308 гривень 80 копійок на території Лотівської сільської ради після смерті П., який помер 16 жовтня 2000 року.

Судом неправильно встановлено правовідносини, які виникли із відкриттям спадщини. У зазначеному випадку спадщина перейшла до держави на підставі ст. 555 ЦК УРСР, тому вимоги про визнання права власності за територіальною громадою та заява про визнання спадщини відумерлою не підлягали задоволенню.

Якщо нерухоме майно знаходиться не за місцем відкриття спадщини, визначеним відповідно до норм ст. 1221 ЦК, належним заявником є орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини, а не за місцем знаходження нерухомого майна.

У заяві про визнання спадщини відумерлою не можуть ставитись вимоги позовного характеру, зокрема, вимоги про передачу спадкового майна у власність територіальної громади. Суди повинні враховувати, що відповідно до ч. 1 ст. 1277 ЦК суд лише визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування у передбачених законом випадках.

Мають право подавати заяви про визнання спадщини відумерлою в інтересах територіальної громади також органи прокуратури відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про прокуратуру».

Щодо встановлення факту прийняття спадщини, то, враховуючи положення статей 1268, 1269 ЦК, мова може йти лише про встановлення факту постійного проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, якщо спадкові правовідносини виникли після набрання чинності ЦК (після 01 січня 2004 року). Якщо спадщина відкрилась до набрання чинності ЦК, судам слід враховувати, що ст. 549 ЦК УРСР було визначено перелік дій, які свідчать про прийняття спадщини – фактичний вступ у володіння та управління спадковим майном.

У порядку окремого провадження можуть розглядатися заяви про належність правовстановлюючого документу. Проте судам потрібно враховувати, що якщо нотаріусом відмовлено особі в оформленні права на спадщину (видачі, свідоцтва про право на спадщину), вона може звернутися до суду за захистом своїх прав відповідно до ст. 16 ЦК та п. 23 ППВСУ від 30 травня 2008 № 7 (*ухвала ВССУ від 11 травня 2011 року у справі № 6-3629св10*).

Виконуючий обов'язки Голови

С. М. Міщенко

Секретар Пленуму

Д. Д. Луспеник